

השפעת הדפוס על אופי היצירה של חכמי המזרח

א. חכמי המזרח מרבים להגיה לאחר המצאת הדפוס

בשני הפרקים הקודמים סקרנו את השפעת הדפוס על אופי היצירה של חכמי אשכנז. נעבור עתה לסקירה דומה על חכמי המזרח.¹ חכמי המזרח לדידנו הם החכמים שפעלו במצרים, ארץ ישראל, תורכיה ויוון. אף כאן יש לדפוס השפעה על אופי היצירה, ואנו רואים שינוי בין התקופה שלפני המצאת הדפוס לבין התקופה שלאחריה. דומה שהשינוי אצל חכמי המזרח הוא בשלושה עניינים, שהם למעשה עניין אחד.

עניין ראשון הוא עצם כתיבת הגהות. בעוד שלפני המצאת הדפוס לא הרבו חכמי המזרח, וחכמי ספרד בכלל זה, לכתוב הגהות על ספריהם, הרי שעם המצאת הדפוס נוצר תהליך שונה לגמרי. חכמי המזרח מרבים בכתיבת הגהות על ספרי דפוס, עד שדומה כי ניתן עתה לדבר על ספרות הגהות. הגהות אלו עוסקות הרבה בענייני נוסח, והאמור בהן בא לתקן את נוסח הספרים. אולם, יש גם הרבה הגהות הבאות להוסיף על האמור בספר. הוספה זו מתבטאת הן בהבאת דעות של חכמים נוספים המחזקים את האמור בספר, והן בהבאת דעתם של חכמים החולקים על האמור בספר. מכל מקום, יש בהן דיון בתוכנו של הספר, ולא רק דיון ביחס לנוסח המודפס.

עניין שני הוא ריבוי החכמים העוסקים בכתיבת הגהות. פעולת חכמי אשכנז נעשתה ע"י חכמים מעטים, ואף אם הם הגיהו בלימוד בישיבה, עדיין אי אפשר לדבר על מרכז של מגיחים. לעומת זאת, אצל חכמי המזרח ניתן לדבר על חבורה של חכמים העוסקת בהגהה.² דומה שר' בצלאל אשכנזי היה הראשון שריכז חבורת חכמים שעסקה בביקורת הנוסח בצורה רחבה וממוסדת, והוא השפיע בכך על חכמים אחרים. המרכז הראשון היה במצרים, ואח"כ במקומות נוספים.

1 חומר רב הקשור לאמור בפרק זה, נמצא במאמרו של מ' בניהו, 'הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס-האב שלהם', אטרופות, א (תשמ"ז), עמ' מז-קד.

2 זו הסיבה שאנו מוצאים כמה טפסים של משנה תורה לרמב"ם, שבגליונותיהם רשומות הגהות והות. לאמור, החכמים הגיהו בצוותא, וכל אחד רשם את הגהותיו על הטופס שלו. ראה לקמן, עמ' 387, ליד הערה 83.

עניין שלישי הוא ריבוי הספרים המוגהים. פעולת ההגהה של חבורה מסוימת אינה מצטמצמת בהגהת ספר מסוים דווקא, אלא היא מקיפה כמה וכמה ספרים, הן ספרים של חז"ל והן של הראשונים. במרכזים שבהם היו מגייהים רבים, אנו מוצאים קבוצות של חכמים שעסקו בהגהה שיטתית ורצופה³ של הרבה ספרי משנה, מדרש, תלמוד, ואף ספרים נוספים של הראשונים.

הואיל ואנו עוסקים בחבורה של מגייהים, הרי שבמשך הזמן נוצרה אי בהירות בקשר למוצאן של ההגהות. לא תמיד ניתן לדעת בכירור מי החכם שהגיה, ואלו הגהות יצאו מתחת ידו. לעתים יש כמה טפסים מוגהים הדומים אלו לאלו, ואין אנו יודעים איזה הוא הטופס המוסמך ביותר.

מכיוון שחכמים אלו לא כתבו הקדמה לדבריהם, אין אנו יכולים לומר בוודאות על סמך מה נעשו הגהותיהם. אולם מתוך עיון בהגהותיהם נראה בעיני, כי חכמים אלו הגייהו בעיקר על פי כתבי יד, ומעט מאוד הגייהו מסברה. זאת משום שהם כתבו במפורש, כי התיקון נעשה על פי כתבי יד או על פי ספרים ישנים וכד'. ואף אלה שלא כתבו כן, דומה כי קיצרו בדבריהם, אבל מסתבר כי אף הם הגייהו על פי כתבי יד וספרים ישנים. הגהה מסברה נעשית רק במקום הכרחי, וכאשר הטעות נראית כמעט ודאית.

אישור נוסף להנחה כי הגהותיהם נעשו בעיקר על פי כתבי יד, ניתן להביא מדברי ר' אברהם אזולאי. אמנם דבריו נכתבו על הגהת ספר הזוהר, אבל מוכן שאין הבדל בדבר, שהרי המדובר כאן בשיטת המגייהים באותה תקופה ובאותו אזור. אלו דבריו בהקדמתו לחיבורו אור החמה, ירושלים, תרל"ו, דף ב סע"ב:

ואמנם סיבת רוב הטעיות שנפלו בו [היינו בספר הזוהר] הוא לסיבת עומק המושג וקוצר המשיג בו. ודע שאל יחשוב אדם שיש בספר הזה שום הגה מסברא ח"ו אלא מספרי כתיבת יד המדוייקים וקדמונים ובקצת מקומות שהוא מוגה בסברא כתוב עליו נ"ל, או נ', או נלע"ד. גם הוגה מספרי האלקי הרמ"ק זלה"ה, גם הוגה קצת ממנו מספר א' שהוא ממצרים ששמעתי אומרים ונתאמת אצלי בראי' שהועתק מהגהת האלקי הרי"א זלה"ה, שהיו לפניו ו' ספרים מכתיבת יד קדמונים גם מספר א' של זוהר מועתק ללשון הקודש שהעתיק ה"ר ישראל נקוא ז"ל. והנה בהיות האדם לומד מתוך ספר מוגה ואם לא יבין עומק העיון הנה יאיר לו מעט אור כאור הלבנה.

וכדאי להסמך לכאן את דבריו בפירושו למשנה, אהבה בתענוגים, ירושלים, תשמ"ו, אבות פ"א סוף מ"ו:

3 אני מדגיש הגהה שיטתית ורצופה, משום שכרור שיש חכמים, הן במזרח והן במקומות אחרים, שכתבו הגהות על ספרים, אולם אין אלו הגהות שיטתיות. אלא כאשר בדרך לימודם הם נתקלו בקושי מסוים, הרי יש שרשמוהו על גליון ספרם, אולם אין לראות בכך הגהה שיטתית ורצופה. והדבר ברור מאוד.

צריך האדם כשיעיין בספרי הראשוני שלא ימה(י)ר להקשות על דבריהם, או יחשוב דבריהם לאין, או יגיה הספר מסברתו וכיוצא, אלא יתמיד העיון בענין ההוא, וידון בנפשו ששכל הראשוני כפתחו של אולם והם ענקים לגבי האחרונים, דלא אכשור דרי לומר ששכלו גדול מן הראשון להשיב על דבריהם, אלא ידון אותם לכף זכות ויליץ בעדם זכות כדי לכווין דבריהם לאמת, אעפ"י שידחוק מעט לשון הספר כדי שיסכים אל האמת.

לאחר שסקרנו באופן כללי את השפעת הדפוס על אופי היצירה של חכמי המזרח, נעבור עתה לדיון מפורט בפעולתם של חכמים אלו.

ב. המגיהים הראשוניים

נפתח בשני מגיהים שהם כנראה הראשוניים שידוע לנו כי עסקו בהגהות. מקום מושבם של שניהם אינו ידוע בבהירות, ועל כן לא נכללו כאן באזור מסוים.

(א) ר' שמואל ב"ר משה

חכם זה הוא כנראה החכם הראשון הידוע כמי שעסק בהגהות. הוא הגיה את המשנה ואת פירוש המשניות לרמב"ם. הגהותיו אינן מצויות בידנו כיום. כל שאנו יודעים עליהן, הוא מהגהותיו של ר' שמואל לירמא, הנזכר לקמן, אשר עשה בהן שימוש. הואיל וכך, נחלקו חכמים בטיבן של הגהות ר' שמואל ב"ר משה, ובעניינים שונים הקשורים בהן. כן נחלקו בדבר זהותו המדויקת של חכם זה.⁴ ברי הדבר שהוא פעל בארצות המזרח, כנראה בחלב, והגיה את טופס המשנה של דפוס נאפולי שנת רנ"ב.⁵ חכם זה השתמש בכ"י של פירוש המשניות לרמב"ם שנכתב בידי הרמב"ם עצמו.

(ב) ר' שמואל לירמא

ר' שמואל היה כנראה אביו של ר' יהודה ב"ר שמואל לירמא, בעל לחם יהודה (פירוש על פרקי אבות), סביוניטה, שט"ו, ושו"ת פליטת בית יהודה, ויניציאה, תי"ב.⁶ הספר עליו כתב ר' שמואל את הגהותיו נמצא כיום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

4 ראה: אפשטיין, משנה, עמ' 1286; ש"מ שטרן, 'פירוש המשניות בכתב ידו של הרמב"ם', תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 72–88; מ' בניהו, 'לזיהויו של ר' שמואל ב"ר משה בעל ההגהות בפירוש המשנה שבכתב ידו של הרמב"ם', קרית ספר, כח (תשי"ב–תשי"ג), עמ' 279–280; ס"ד ששון, פירוש המשנה לרמב"ם, צילום של כ"י וכו', כרך א, קופינהגן, תשט"ו, מבוא עברי, עמ' 23 (=ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, הוצאה מיוחדת, תש"ן, עמ' 23); ד' תמר, 'לזיהוים של מחברים', קרית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 495–496; י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, ר"ג, תשמ"ה, עמ' 129–139 (=הגהות ר"ש לירמא למשנה', קרית ספר, נב [תשל"ז], עמ' 173–186); מ' בניהו (לעיל הערה 1), עמ' מח–מט והערה *5 (והיה לו להזכיר, כי פיינטוך הוא זה שהוכיח כי ר"ש בר משה הגיה את דפוס נאפולי).

5 פיינטוך שם, עמ' 135.

6 אפשטיין, משנה, עמ' 1286–1287.

י"צ פיינטוך נתעורר לבדוקו באופן יסודי.⁷ הוא הוכיח שר"ש לירמא השתמש בהגהותיו של ר' שמואל ב"ר משה הנזכר לעיל. כן השתמש במשנה תורה שנכתב בעצם כתב ידו של הרמב"ם, ובספרים נוספים. אבל ר' שמואל לא ראה את פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם, והוא מביאו רק מהגהותיו של ר' שמואל ב"ר משה. כן הוכיח פיינטוך, כי ר' שמואל לירמא הגיה את ספרו כמה וכמה פעמים, ויש אשר חזר בו מהגהתו הראשונה. אין ר' שמואל עוסק בענייני כתיב, אלא רק במקרים יוצאים מהכלל. מעניין, כי פיינטוך הראה שבמקרה אחד לפחות הגיה ר' שמואל גם מסברה בלבד וללא אסמכתא.

ג. מגיהים בארץ ישראל

(א) נוסח ארץ ישראל

כידוע, לאחר חתימת המשנה ע"י ר' יהודה הנשיא, שקעה קרנה של ארץ ישראל ועלתה קרנה של בבל. מצב זה נמשך עד סוף תקופת הגאונים, עד שנת פטירתו של רב האי גאון, שהיא שנת 1050 בקירוב. באותה העת ירדה קרנה של בבל אף היא, ועלתה קרנם של מקומות אחרים. עם גירוש ספרד, אנו עדים שוב לעלייה משמעותית בקרנה של ארץ ישראל. והנה, אף שבמשך מרבית הזמן שלאחר חתימת המשנה יד בבל היא על העליונה, מכל מקום נשאר תחום אחד לפחות שצוינה בו ארץ ישראל במיוחד, והוא – נוסח המשנה ושאר ספרות התנאים. כאשר הראשונים רוצים לבדוק נוסח מדויק של משנה, הם מזכירים בדבריהם את נוסח א"י.⁸ כבר עמדו החוקרים על עובדה זו,⁹ והפנו למקומות רבים המאשרים עובדה זו.¹⁰ לפיכך לא נרבה כאן במקורות, ונציין רק לכמה מהם:

- (א) הרמב"ן בחידושו לר"ה י ע"ב כתב: "וכן מצאתי בגליונות משניות ישנות של א"י". ובחידושו לחולין מג ע"ב כתב: "וכן במשניות בדוקות של א"י".
- (ב) הרשב"ץ בפירושו לאבות פ"ה מ"י כתב: "אבל במשניות שבאו מארץ ישראל שהם מנוקדות יש גירסא יותר מדוקדקת".
- (ג) ר' יצחק בן שלמה הישראלי,¹¹ בפירושו לאבות כתב: "ואני יש לי שתא סדרי משנה ב' [היינו שני עותקים] מדויקים ומנוקדים שנכתבו בירושלים עיר הקדש וכתוב בהם".

7 לעיל הערה 4.

8 יש לציין כאן לדברי ר' משולם מברדיש בחיבורו ההשלמה על מסכת סוכה פ"ג (גנוי ראשונים, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים, תשמ"א, עמ' 161, וראה שם בהערותו שהפנה לראב"ד שאף הוא הזכיר נוסח זה): "ובמשניות הבאות מספרד גרסי' בערבה ובהדס" וכו'. דברים אלו הובאו גם במלאכת שלמה, סוכה פ"ג מ"ב: "נפרצו עליו כתב הר"מ דילונזאנו ז"ל וז"ל כתוב בפ"י הרי"ף במשניות הבאות מספרד גרסי' בערבה ובהדס נפרטו ע"כ".

9 אפשטיין, משנה, עמ' 1271 והלאה; זוסמן, כתבי יד, עמ' 215 ואילך, וראה שם במיוחד עמ' 229–232 ובהערות, ועמ' 240–242 ובהערות.

10 זוסמן, שם, עמ' 236–243 ובהערות, דן גם בצורת הלימוד שהיתה נהוגה בא"י ובארצות שעמדו תחת השפעתה של ארץ ישראל, והוא סבור שהמשנה נלמדה שם כיחידה עצמאית וללא קשר ישיר עם התלמוד. לימוד מיוחד זה הביא לעיסוק מוגבר במשנה ובנוסחאותיה.

11 אפשטיין, משנה, עמ' 1272, ציין את המקור. בפירושו ר' יצחק בר שלמה על פרקי אבות, מהד' כשר–

במשך הזמן אבדו חלק מהטפסים המיוחדים שצוינו ע"י הראשונים, אולם אנו שומעים עדות מאוחרת על טופס מעין זה. ר' יו"ט ליפמן הלר, בחיבורו תוספות יו"ט, בהקדמה לסדר קדשים, כתב כי הגיע לידו פירוש המשניות לרמב"ם על שלושה סדרים, וכשבחן נוסח זה ראה:

לא מן השם הגהות הוא זה, כאשר עין כל מישרים יחזה, שלפעמים נתחלפו כמה שורות ועניינים, בפנים מפנים שונים, אבל היא נוסחא ומהדורא אחרינא, והרמב"ם עצמו באחרונה עשאה קאמינא, על כן מדי דברי בה ועל שפתי אשאנה, בשם נוסחת א"י אקראנה... יען כי מארץ הקדושה היא מוצאת ואלי הובאה.¹²

עוד הד לא"י אנו שומעים בתקופה זו, בהקדמה למהדורת המשנה שהדפיס מנשה בן ישראל, אמשטרדם, שצ"א: "גם על זה פקחתי עיני להביא כל הנוסחאות האמיתיות הגהות רבות אשר האירו אל עברי ספר הרב בעל תוספות יום טוב נר"ו גם ספר מוגה מפי קדוש כמהר"ר שלמה עאדאני ז"ל".

אנו שומעים על חשיבות נוסח א"י גם ביחס למדרשי הלכה. בספר תמת ישרים, ויניציאה, שפ"ז, נדפסו הגהות לספרא, ומצוין שם בהקדמה כי הם הועתקו "מספ' חסיד ורב מחכמי א"י".

נתעכב אפוא על המגיהים שהיו בארץ ישראל.

(ב) ר' יהוסף אשכנזי

1. תולדותיו

ר' יהוסף נולד בשנת ר"ץ (1530) בקירוב.¹³ אפשר שהיה נכדו של ר' אברהם ב"ר אביגדור אב"ד פראג, שנפטר בשנת ש"ג.¹⁴ בשנת ש"י נשא לאשה את בת ר' אהרן, אב"ד פראג בעת ההיא ומגדולי הדור. עלה לא"י בשנת ש"ל לערך, והשתקע בצפת. התנהג שם בחסידות יתירה, ובין השאר יצא נמרצות נגד המנהג המקובל בצפת שאין לעשר פירות הנלקחים מהגוי. רוב החכמים לא הסכימו עמו, ויצאו נגד תומרה זו. היה בקי מופלג במשנה, והיה שונה אותה בעל פה ובניגון. עקב זאת נתפרסם בכינוי "תנא".¹⁵ באיגרת שכתב ר' שמשון בקי, בצפת שנת שד"מ, הוא מספר:

בלכרוביץ, ירושלים, תשל"ב, לא מצאתי זאת. אמנם הוא מזכיר, במקומות אחרים בפירושו, את המשניות שהיו לו, ואשר נכתבו בירושלים. ראה שם במבוא עמ' 15, שצינו לכמה מקומות.

12 אפשטיין, משנה, עמ' 1287, ציין את המקומות שבהם הזכיר בעל תויו"ט את נוסחת א"י.

13 על ר' יהוסף ראה: רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א, עמ' 132; ד' קויפמן, *MGWJ*, כרך 42 (1898), עמ' 38 ואילך; ר"צ הלוי איש הורוויץ, סיני, ז (תש"י), עמ' שיא-של; אפשטיין, משנה, עמ' 1284.

14 ראה לעיל פרק תשיעי, סעיף א, עמ' 294.

15 ר' דוד קתפורטי, קורא הדורות, מהר" קסל, ברלין, תר"ו, דף לו רע"ב, כתב: "היה בצפת ת"ו ה"ר יוסף אשכנזי הנקרא התנא הגדול להיותו שונה תמיד המשניות בניגון". ובלשון זו כתב גם ר"י סמברי, דברי יוסף, מהר" שטוכר, עפ"י כ"י פאריס, ירושלים, תשמ"א, עמ' 228, וכן הוא גם במהר" נויבאואר,

יש כאן משניות בידי יורשי התנא האלקי כמוהו ר' יוסף מוירונה¹⁶ שלא הניח כמותו בישראל בחסידות ועיון התלמוד והירושלמי, והיה יודע כל שיתא סדרי משנה בעל פה ואותן המשניות נכתבו זה תת"פ שנה ומנוקדים.¹⁷

לפי המסופר, בכל ליל שבת היה האר"י חוזר עם ר' יוסף על המשניות בעל פה. ר' יהוסף עסק גם בקבלה, וייתכן שכתב חיבורים נוספים.¹⁸

2. מקורן של ההגהות הנמצאות בידינו

הגהותיו של ר' יהוסף על המשנה, שנכתבו בגליון המשניות,¹⁹ לא הגיעו אלינו באופן ישיר. המקור להגהותיו בימינו הוא פירושו למשנה של ר' שלמה עדני הנקרא מלאכת שלמה. כבר העירו חכמים²⁰ כי הגהות ר' יהוסף הגיעו לר' שלמה, לאחר שספרו של האחרון היה כבר כתוב ומונח. משום כך נאלץ ר' שלמה לכתוב את ההגהות בגליון או בין השיטים, בדרך כלל בסוף פירושו לכל משנה.²¹ יש הגהות המיוחסות לר' יהוסף שר' שלמה ראן בצעירותו, ולא במשנת ר' יהוסף עצמה, אלא "מצא בהגהות שהגיהו מגיהי משנה". ולאחר מכן כשהגיעה אליו משנת ר' יהוסף עצמה, נוכח לדעת שלא תמיד העתיקו המגיהים כראוי את הגהותיו.²² למדנו מכאן, כי הגהות ר' יהוסף נעתקו ע"י מגיהים וחכמים, שלא תמיד הקפידו על העתקה מדויקת.²³

בידנו מקור נוסף להגהותיו של ר' יהוסף, והוא ספר אהבה בתענוגים שחיברו ר' אברהם אזולאי. ר' אברהם נולד בפאס בשנת ש"ל בקירוב, ועלה ארצה. התאריך המדויק של עלייתו ארצה אינו ידוע.²⁴ הוא שהה בארץ בעזה וממנה עבר לחברון, בה נפטר בשנת

בתוך סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד, תרמ"ח, חלק א, עמ' 151.

16 בדרכו לארץ שהה ר' יהוסף זמן מה בעיר וירונה שבאיטליה, ומכאן כינוי זה.

17 הדברים נתפרסמו ב"ירושלים" של לונדן, כרך ב (תרמ"ז), עמ' 144.

18 ראה ג' שלום, תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 64.

19 על כתיבתו בגליונות של ספרים אחרים, שמענו גם מדברי ר' שלמה אלקבץ, בפירושו מנות הלוי על מגילת אסתר, שכתב בפ"ה פ"ב (ד"צ לבוב, תרע"א, דף קנ ע"ב): "ובגליוני הה"ר יוסף אשכנזי נר"ו כתוב פי". וכן הזכירו במקומות נוספים (פ"ד מ"א, דף קמ ע"א; פ"ד מט"ו, דף קמ ע"א).

20 אפשטיין, משנה, עמ' 1284; רחנטל, משנה ע"ו, עמ' 149; י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, ר"ג, תשמ"ה, עמ' 182.

21 כך הוא באוטוגרף של ר"ש עדני, כ"י ורשא 672 (מכון לתצלומים ס' 11843). לעתים הוספות אלו פותחות במלה הגהה ולעתים לא (ראה לעיל פרק תשיעי, הערה 36). ודע שמעתיק הפירוש בדפוס וילנא, שבדרך כלל היה דייקן, כקביעת פיינטוך בהערה הקודמת, לא דייק בפרט זה, והוסיף מדעתו בהרבה מקומות את המלה הגהה. לפיכך אין לסמוך על הדפוס בפרט זה.

22 אפשטיין, משנה, שם, ציין לחלה ספ"ד: "כך מצאתי מנוקד במשניות בשם החכם ה"ר יהוסף אשכנזי ז"ל הוי"ו בנקודת פתח. אכן לאחר זמן באו לידי עצם המשניות אלו ולא מצאתי כן".

23 ייתכן שמשום כך מצאנו כי ר' שלמה מסופק בטיב ההגהות, וכדבריו בפאה פ"א מ"ג: "זו ההגהה מצאתיה מטושטשת הרבה תראה שהיא מה"ר יהוסף ז"ל".

24 יש דעות שונות בדבר, ועכ"פ היה זה בשנת שס"ה לערך. לסיכום תולדותיו והבאת רוב המחקרים, ראה: אהבה בתענוגים, סדר נזיקין, ירושלים, תשמ"ו, במבואו של ר' אברהם חבצלת.

ת"ד. חיבר ספרים רבים בקבלה, והמפורסם שבהם הוא חסד לאברהם. בין חיבוריו שלא נדפסו נמצא פירושו למשנה. החלק על סדר נזיקין, הנקרא אהבה בתענוגים, יצא לאור בימינו, שנת תשמ"ו. ר' אברהם הביא את הגהות ר' יהוסף כארבעים פעמים. בדרך כלל מובאות אלו שוות לנמצא לפנינו במלאכת שלמה, אך יש מקומות שיש מעט הבדלים ביניהם.²⁵ במקום אחד²⁶ כתב ר' שלמה עדני: "כן נ"ל", ואילו ר' אברהם הביא זאת בשם ר' יהוסף. כן מצאנו במקום אחד²⁷ שר' אברהם הביא הגהה של ר' יהוסף שלא הובאה במלאכת שלמה.²⁸ יש להוסיף כי בסוף הפירוש לב"ק כתב ר' אברהם: "חידושי קמא מהחכם כמה"ר יהוסף אשכנזי זלה"ה".²⁹ בחידושים אלו מצאנו הגהות של ר' יהוסף שלא הובאו במלאכת שלמה.³⁰

3. מסורות ממנו

בנוסף לטופס המשנה שאותו הגיה ר' יהוסף, שמענו גם על מסורות בשמו. יש בזה כדי להעיד על החשיבות שייחסו החכמים לפירושים שלו. כך מספר לנו בעל תוס' יו"ט, פאה פ"א מ"ג: "ומפי הר"ר טעבלין מירושלים תוב"ב שמעתי בשם רבו מוהר"ר יוסף אשכנזי שפירש למשנתנו דהכי קאמר" וכו'.³¹ ר' אפרים אשכנזי, חתנו של ר' שלמה לוריא (רש"ל),³² כתב:³³ "אבל שמעתי משם חכם א' ושמו מוהר"ר יוסף אשכנזי ז"ל דה"פ"

- 25 ב"ב פ"ה סמ"ח, פ"ו סמ"ג (ראה אהבה בתענוגים, הערה 10), מכוח פ"ג מ"א (נ"ל כי במלאכת שלמה נפלה ט"ס), עדויות פ"א מי"א, שם פ"ב מ"ד, שם פ"ב מ"ט, שם פ"ח מ"ג ד"ה העיד. וראה עוד ב"ב ספ"ח שיש שינוי. אבל ייתכן שהמשך באהבה בתענוגים: ונ"ל, הוא לשון ר' אברהם.
- 26 אבות פ"א ראש מי"ז. על כך יש להוסיף כי שם מט"ז, הובא באהבה בתענוגים הסבר על סדר הדורות מר"י אשכנזי, ואילו במלאכת שלמה הובא כן בשם הרמב"ם. ברם כבר העיר ר"י זלוטניק, במאמרו 'אהבה בתענוגים עדויות', בספר מחקרים ומקורות, מאסף למדעי היהדות של ביהמ"ד לרבנים באמריקה, תשל"ח, עמ' 23-24, כי בכ"י של מלאכת שלמה לא נמצא כן בשם הרמב"ם, אלא נכתב כן בסתם, בגליון, בכתב ידו של ר' שלמה עדני.
- 27 ב"ב פ"ד מ"ח, והעיר על כך מהדיר אהבה בתענוגים, הערה 26.
- 28 בדומה לכך ציין אפשטיין, משנה, עמ' 1285, כי בשו"ת מהרי"ט, סי' קלט, הובאה הגהת ר"י אשכנזי שלא הובאה במלאכת שלמה.
- 29 רחיד"א, שם הגדולים, ערך ר"י אשכנזי, כתב: "ומז"ה... בעל חסד לאברהם בפירוש המשנה אשר לו כ"י, בסוף כל מסכת מביא מחידושי מהר"ר ר' יוסף הנזכר במסכת ההיא". לפנינו נמצא כן רק בסוף מסכת ב"ק, וחבל על דאבדין.
- 30 פ"א מ"ב (שתי הגהות), בפ"ב מ"ד. אמנם ביחס למקום האחרון יש לדעת כי מלאכת שלמה שם לוקה בחסר, שהרי העירו שם מדפיסי וילנא כי כתב היד פגום במקום זה, ונמצא כי אפשר שר' שלמה אכן הביא את דברי ר' יהוסף. מהדיר אהבה בתענוגים, עמ' לה בהערה, השתמש בנימוק זה גם בשאר המקומות שבהם לא הביא בעל מלאכת שלמה את הגהותיו של ר' יהוסף, ונראה כי לא צדק בכך, שהרי אין לנו הוכחה כי היה שם פגם במלאכת שלמה.
- 31 יש לציין כי פירוש זה לא הובא במלאכת שלמה.
- 32 כך כתב ר' שלמה עדני בהקדמתו. וראה לקמן הערה 49.
- 33 הובא במלאכת שלמה, דמאי, ספ"ז. אפשטיין, משנה, עמ' 1284, הערה 3, ציין למקורות אלו, והוסיף כי במלאכת שלמה לפאה פ"ו מי"א הובאה הגהת ר"י אשכנזי בפירוש ר' אפרים אשכנזי. אבל המעיין שם יראה שר' שלמה הגיה בתוך פירושו של ר' אפרים, ואין אלו דברי ר' אפרים עצמם.

וכו'. ר' שלמה אשכנזי, אב"ד חברון, הביא הגהה בשמו:³⁴ "שמעתי משם הרב ר' שלמה אשכנזי ז"ל ר"מ דחברון תוב"ב שקבל מהרב הגדול הנק' בשם תנא הוא כמהר"ר יוסף ז"ל דק"ק צפת תוב"ב שהגירסא האמיתית היא אפילו הם בכד".³⁵

4. על הגהותיו של ר' יהוסף

את חשיבותן וטיבן של ההגהות היטיב להגדיר רי"ן אפשטיין:³⁶ "חוקר ומבקר מעמיק ודייקן היה, שלא היה כמותו בדורו, הוא מגיה אף אותיות ונקודות אפילו דברים שאינם אלא ענין לכתיב". דומה שאין לנו מה להוסיף על דבריו. אדון כאן בשני עניינים הקשורים להגהות, שלא נגעו בהם.

ר' יהוסף הגיה את המשנה על פי ספרים שהיו בידו, והשתמש בכמה ביטויים בעשותו כן. כגון בברכות פ"א מ"א: "ס"א מצאתי הקטר חלבים ואברים ואכילת קדשים מצותן" וכו'. אין לדעת אם כוונתו לומר כאן: ספר אחר, או אולי: ספרים אחרים. מכל מקום, הנוסח של ס"א אינו נמצא לפנינו בשום ספר דפוס, ונמצא כי הביטוי: "ספר אחר", יכול להיות מכוון גם לספר בכתב יד. לעתים הציג נוסח של ס"א לעומת נוסח של ס"א והכריע מדעתו, או שהשאיר את הדברים ללא הכרעה. כך בברכות פ"ו מ"ג: "ומצאתי שמחך היו"ד של מין וכתב כ"ה בספר אחר"³⁷ וכן נ"ל לגרוס וס"א מין ונ"ל טעות דחומץ ונובלות לאו מין של קללה הם". כאן הכריע כנוסח מסוים. אבל במעשרות פ"ג מ"ז: "ס"א כל שאינה דירת החמה או דירת הגשמים וס"א כל שאינה לא דירת החמה ולא דירת הגשמים",³⁸ והשאיר את העניין ללא הכרעה. לעתים הציג נוסח יחידאי לעומת שאר ספרים. כך בתרומות פ"ח מ"ב: "ברוב הספרים גרסינן ונטמאת אך בספר אחד גרסינן נטמאת".³⁹ לעתים הגיה על פי רוב הספרים, או על פי כל הספרים שהיו בידו, מבלי שציין לס"א. כגון בסוף מכות: "כתב הר"ר יוסף ז"ל ברוב הספרים כתוב בסוף זו המסכתא נגמרה סנהדרין פרק יד משמע שמסכת מכות שייכא גם היא לסנהדרין כמו הבבות". או בברכות פ"ט מ"ג: "ראיתי הגירסא במשנה בין בגמרא בין בפירש"י ז"ל בין ברב אלפס ז"ל מברך על הרעה מעין על הטובה ועל הטובה מעין על הרעה וכן מצא הר"ר יוסף ז"ל בכל הספרים".

34 הביאה ר' משה זכות בפירושו למשנה "קול הרמז", אמשטרדם, תע"ט, תרומות פ"ח מ"ו. יש לציין כי אין בידנו ידיעות על אב"ד חברון בשם ר' שלמה אשכנזי. אולי הכונה לר' שלמה אלימן אשכנזי, שיצא בשליחות מצוה, כנראה מירושלים לאיטליה, סמוך לשנת ת"כ (הרמ"ז נולד בשנת שפ"ה. לכן אין לדעת אם שמע זאת ישירות מר' שלמה או שמע זאת מכלי שני), ואח"כ התיישב בחברון. ראה שו"ת ר' יהוסף מליריאה, ירושלים, תשמ"ח, במבואי, עמ' כד.

35 במלאכת שלמה מובא פירושו של ר"י אשכנזי הגורס: ככד, ואף מסביר נוסח זה. לפנינו א"כ סתירה בין הנמסר בשמו של ר' יהוסף לבין כתיבתו, ואפשר שר' יהוסף חזר בו.

36 אפשטיין, משנה, עמ' 1285, והביא דוגמאות לדבריו.

37 לא נמצא כן לפנינו בשום דפוס.

38 שני הנוסחים הללו אינם נמצאים לפנינו בדפוסים.

39 נוסח זה אינו נמצא לפנינו בדפוס.

כל שכתבנו עד עתה, לא כתבנו אלא כדי ללמוד קצת על דרכו של ר' יהוסף בהגהותיו. אנו רואים כי הוא לא הדגיש בדבריו אם ראה נוסח זה או אחר בכתב יד,⁴⁰ והקיצור: ס"א, מכוון הן לספר נדפס והן לכתב יד, ואולי גם להגהות בכתב יד.⁴¹ אבל לעתים מצאנוהו מזכיר במפורש גם ספרים שהם בכתב יד. כך בברכות פ"ז מ"ג: "ס"א בשלשה אומרים נברך בשלשה והוא אומרים וכו' וכן בכולה מתני'. גם ברוב סכ"י להח' הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל בשלשה והוא אומרים ברוך הוא" וכו'. וכן בעוד מקומות.⁴²

עוד למדנו, שמטרת ההגהות היא בראש ובראשונה לאסוף את העדויות על נוסחים שונים במשנה, ואילו ההכרעה בדבר נכונות נוסח זה או אחר היא משנית. אבל ברור כי ר' יהוסף גם הכריע, ולעתים רק על פי שיקול דעתו וללא הסתמכות על נוסח אחר. במקומות מסוג זה שורת הדין נותנת, כי אדם יכול לחלוק על הכרעותיו. לפיכך מעניינים מאוד דבריו של ר' שלמה עדני בברכות פ"ב מ"ב:

וכ' החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל למה קדם גרסי' ולספרים דגרסי קדמה נ"ל טעות דהא קאמר שוהיה אם שמוע נוהג ביום ולא קאמר נוהגת ע"כ. וקשה לפע"ד ואימא איפכא דגרסי' בסיפא נוהגת, וי"ל סמי חדא מקמי תרתי, א"נ שכך מצא הוא ברוב ספ"י⁴³ שהיה בידו.

לאמור, בהכרעה מצד הסברה אפשר לחלוק על דבריו. אולם במקום שההכרעה תלויה בנוסח מסוים, ובמקרה שלנו אם בסיפא הנוסח הוא: נוהג, או: נוהגת, הרי ברור לר"ש עדני שר' יהוסף ידע שהנוסח הנכון הוא: נוהג, ושכן הוא בכל הספרים, אף שלא כתבו. נמצאנו למדים, שאליבא דר"ש עדני, אין ר' יהוסף כותב את הנוסח בכל מקום ומקום, ועלינו ללמוד על הנוסח מכלל דבריו.

דוגמה מעניינת נוספת היא בדמאי פ"ז מ"ג:

וחושך, ראיתי מי שהגיה וחוסך בסמ"ך... ומצאתי שהגיה הח' הר"ר אשכנזי וחוסך בסמ"ך כמ"ש, וכן לא יחוסך ראשון גם שני, אע"פ שאין צורך דסי"ן דסבלת⁴⁴ הוי

40 אפשר שעובדה זו נובעת ממוצאו האשכנזי. האשכנזים, בדרך כלל, אינם נוהגים לציין: כ"י, כאשר הם מתייחסים לספר שלא נדפס. ברם, אין בכך כללים קבועים, ומצאנו שגם חכמי הספרדים לא תמיד הקפידו על כך.

41 יש לעיין בדבריו בברכות פ"ט מ"ב: "יש גורסי' אימתי בזמן שהוא רואהו ס"א שרואהו וכן מצאתי בכל הספרים". הלשון כאן אינה ברורה, מה ראה להוציא ס"א מכלל הספרים שראה, והרי הנוסח שבכולם הוא אותו נוסח. אולי רצה לומר כי היו שגרסו, לאמור היו שהגיהו במשנה: רואהו, והיו שהגיהו: שרואהו. ונוסח כל הספרים, שלא הוגהו, מאשר את ההצעה השנייה של המגיהים. לפי זה הביטוי: ס"א, משמעותו גם הגהות שהיו כתובות בגליונות של משניות. סוף סוף גם הגהות אלו הן כתב יד, ובאופן מהותי אין הן שונות מכתב היד שסביבו הן נכתבות.

42 וכן בברכות פ"ח מ"ג: "וכן מצא הח' הר"ר יהוסף ז"ל בכל ספרי כ"י וכ' ת"ל שהטעם" וכו'.

43 היינו: ספרים ישנים, או אולי צ"ל: סכ"י, כלומר ספרי כתב יד, כמורגל במקומות אחרים, ראה שתי הערות קודמות.

44 צ"ל: דשי"ן דסבלת, ואין כוונתו לשופטים יב, ו, כיוון ששם כתוב בסמך, אלא זו צורת ביטוי

כמו סמ"ך כדכתיב בקרא ולא חשכת [בראשית כב, יב], וכן טובא. אלא שנראה שכן מצא בספרים מכתובת יד ישנים ולשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד.⁴⁵

היינו כשר' יהוסף מגיה, אף אם אינו כותב במפורש שהסתמך על נוסח של ספרים אחרים, חזקה עליו שמצא כן בספרים אחרים, ולכן הגיה כפי שהגיה. למרות חזקה זו, מצאנו מקומות שר' שלמה עדני תמה על נוסח שהביא ר' יהוסף. ואף שר' שלמה לא פירש מה היא תמיהתו, אתה רואה כי הנוסח שהביא ר' יהוסף הוא אכן נוסח מוקשה, ולכן תמוה שר' יהוסף הביאו מבלי להעיר עליו דבר.⁴⁶

(ג) ר' שלמה עדני וחכמים נוספים מפרשי המשנה

1. על חשיבות לימוד המשנה ועל חשיבות הנוסח

ר' שלמה ב"ר דוד העדני נולד בצנעא בשנת שכ"ז. בהיותו בן ארבע עלה לארץ עם אביו והתיישבו בצפת. כעבור שנים אחדות התיישבו בירושלים. שם למד ר' שלמה אצל ר' בצלאל אשכנזי ואצל ר"ח ויטל. בגיל עשרים ושתיים החל לעסוק בחיבורו מלאכת שלמה על המשניות, ועסק בו במשך שלושים שנה. נפטר לאחר שנת שפ"ו. חיבורו נשאר גנוז בכתב יד במשך שנים רבות, ונתפרסם לראשונה במשניות דפוס וילנא. חיבור זה מאפשר לנו לעמוד במקצת על תכונת החכמים שהיתה בארץ ועסקה בלימוד ובהגהת המשנה. כתביהם לא הגיעו לידנו, וכל שנודע לנו עליהם הוא רק מדברי ר' שלמה. לפיכך לא ייחדתי להם מדור בפני עצמם, אלא כללתיים כאן. אולם טרם שנעבור לידיעות על החכמים הללו, מן הדין להביא מדברי ר' שלמה בהקדמתו על חשיבות לימוד המשנה ונוסחה. אלה דבריו, בתועלת הראשונה:

ראשונה שלשון המשנה של הדפוס הראשון מפי ר"ע ז"ל אגיהנה מפי סופרים וגם מפי ספרים. ואכתבנה אם ראיתי כולן לדעת א' מסכימין ואין חולק עליה. ואם היא הגהה יחידית ר"ל דעת יחיד או יחידים ארמונה בשם בעלה האומרה ועל ספר אעלנה. גם איזו הגהה ממשנת החכם ה"ר יהוסף אשכנזי ז"ל שבאה לידי אם הבנתיה וסברתיה משם אעתיקנה. ואי איישר חילי את מקורה אגלה ומשם אדלנה. והטעם לחקירה זו כי צריך להשגיח על לשון המשנה שפירא ויאותא. כי היא שניה לאורייתא. ואשכחן בירושלמי דרפ"ה דמע"ש דבעינן לדקדק אלישנא דמתנייתא. דגרסינן התם⁴⁷ ר' זעירא קובל על סבייא דהוון ביומוי דר' יצחק רבא. על שלא בחנו כל המשניות מפיו כמו שנמסרו לו מרבינו הקדוש עצמו. ע"כ. ובערוך [ערוך משנה] למה נקראת משנה. בשביל שהיא שניה לתורה... וב[עירוובין] פ' עושים פסין ד' כ"א

שכונתה לומר שין שמאלית.

45 בענין זה ראה לקמן, עמ' 383, ליד הערה 59.

46 ראה מלאכת שלמה, בבא קמא ספ"ז; מעילה פ"ב רמ"ו.

47 ראה לעיל פרק ראשון, סעיף ד.

[סע"ב] גרסינן למד דעת את העם דאגמרינהו בסימני טעמים. פ"י רש"י ז"ל קבע להם מסמרות וסימנין בין בתיבות המקרא ובין בגרסת המשנה.

ואחר שגמר למנות את כל התועלות היוצאות מחיבורו, כתב:

ובעזר הא-ל בזה יגיע תועלת גדול לקטנים עם הגדולים. תלמיד עם מבין מוסיפין ועולין. שהתלמיד המתחיל להתחנך ולגרוס ולשנן. דרך לו אכונן. שימצא לשון מוגה במתנייתא. אם להעלות על פה אם לגרוס מתוך הספר גרסא דינקותא. קיימא פתגמין תריצין בצדקתא ובי שירותא ולא תהא בידו שבשתא. דכיון דעאל עאל. דבדידי אנא הדיוטא הוה עובדא. שכמעט נשתכחה מידי המשנה. משינוי לשון הגהות שכבר עלה בפי בילדותי טעות חיצון. ואע"פ שכבר ג"כ אמרו [בבא בתרא כא ע"א] בלשון אחר דשבשתא ממילא נפקא הא ודאי לאו דיוקא הוא... כ"ש בין לשון משנה מוגהת ללשון מוטעה. שסוף סוף השינוי מועט. ובקל אפשר שיטעה.

למדנו מדבריו שחובה עלינו לדקדק בלשון המשנה, ואף שינוי מועט יכול להביא את האדם לידי טעות. משום כך הקפיד ר' שלמה בחיבורו לדקדק מאוד בלשון המשנה, והביא מדברי חכמים שעסקו בכך. בראש ובראשונה הביא את דברי ר' יהוסף, ששם מעיינו בלימוד המשנה ובנוסחתה, וכמו שראינו לעיל. לאחר זאת הביא את דבריהם של חכמים נוספים.

אלו דבריו, בתועלת הששית:

נודמן לידי ספר החכם השלם הר"ר שלמה שירליו ז"ל ביאור על ירושלמי שחבר על סדר זרעים ומס' עדיות... גם בקצת מקומות משם החכם הר"ר אלעזר אזכרי ז"ל.⁴⁸ והחכם הר"ר אפרים אשכנזי חתנו של רש"ל ז"ל⁴⁹... גם דברי החכם השלם הר"ר סולימאן אוהנא ז"ל.⁵⁰

48 כגון פאה פ"ד מ"ח, פ"ו מ"ב ומ"ג, פ"ו מ"א, פ"ו מ"א ומ"ז, פ"ח מ"ו, דמאי פ"ב מ"ד, פ"ו מ"ב, פ"ו מ"ג, פ"ז מ"ה. וראה עוד: ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היזבל לאכסנדר מארכס, ניו יורק, תש"י, עמ' שד, שם דן ליברמן באזכורי ר' אלעזר במלאכת שלמה. אגב, ליברמן הראה כי היו לפני ר' אלעזר כתבי יד של הירושלמי. ודע, כי ר' שלמה אלגזי מביא בספח רצוף אהבה, פפר"מ, תנ"כ, מהדורה אחרת של רש"י לתענית, עפ"י הנמצא בתלמודו של ר"א אזכרי. אעתיק מקום אחד לדוגמה. דפי הספר דף טו ע"א: "דע שמצאתי בגמ' שלפני מכתבת ידי הרב כמהר"ר אלעזר אזכרי ז"ל מהר" אחרת של רש"י ז"ל". וכן הביאה גם שם בהמשך, וכן בדף כז ע"א. וצינתי לכך גם בשורי האלף, מהר" שנייה, ירושלים, תשל"ט, עמ' תקצט.

49 ברכות פ"א מ"ב ומ"ג, פ"ג מ"ג, פ"ד מ"ו, פאה פ"א מ"ג, פ"ב מ"ב, פ"ד מ"ט ועוד. על תולדותיו, ראה: ר"ל פוזמקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ח-תרצ"ב, חלק א, עמ' 107. לדבריו, עלה ארצה בסוף ימי הודב"ז, והיה הרב הראשי הראשון לעדה האשכנזית. נפטר בשנת שנו בקיוב.

50 אפשטיין, משנה, עמ' 1288, ציין את המקומות שבהם הוזכר.

ר' שלמה לא מנה בהקדמתו כמה חכמים, ונראה שהסיבה לכך היא משום שדבריהם לא נכתבו על ספר המשנה, אלא נאמרו בהקשר אחר.⁵¹ אמנם איני יודע מה טעם לא מנה ר' שלמה בהקדמה זו חכמים נוספים, אף שמסתבר שדבריהם נכתבו על המשנה, ואלו הם: ר' מנחם די לונזנו,⁵² ה"ר לוייר,⁵³ ר' משה פיזנטי,⁵⁴ ר' אליעזר ארחא.⁵⁵ לעומת זאת, הזכיר חכמים נוספים בפירושו, אבל נראה שדבריהם לא נכתבו על ספר המשנה, אלא נאמרו בהקשר אחר.

בנוסף לדברי החכמים שנכתבו על המשנה, הביא ר' שלמה גם מסורות ששמע בעל פה. בפאה פ"ו מ"ד: "שמעתי שדקדק החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל". שם פ"ג מ"ו: "קבלתי שצריך להגיה". חלה פ"א מ"ב: "כך שמעתי שהיא עיקר גירסת המשנה".⁵⁶ אנו למדים מכאן על עיסוק נרחב של לימוד המשנה.

אף ריבוי הספרים המובאים אצלו, כגון: "משניות כתיבת יד", "משניות מדויקות", "משניות מדויקות כתיבת יד", "כך מצאתי מנוקד",⁵⁷ ועוד בכגון אלו, מעיד כי העיסוק בלימוד המשנה היה רחב ביותר.

למדנו מפירושו של ר' שלמה עדני, כי בא"י היתה חבורה נכבדה של חכמים שעסקה בלימוד המשנה. ולא רק בלימוד המשנה, אלא גם בעיון ובקביעת נוסח מדויק של המשנה, הכולל גם ניקוד המשנה.

מעניין להשוות את פירושו של ר"ש עדני לפירושו של ר"א אזולאי, אהבה בתענוגים, שהוזכר לעיל (עמ' 376). שני הפירושים נכתבו סמוך לאותה העת ובאותו מקום. עיון בחיבור אהבה בתענוגים מלמד כי המחבר ממעט לעסוק בחילופי נוסח. הוא אמנם מביא את הגהות ר' יהוסף ואת הגהות ר' סולימן אוחנה, אבל הוא עושה זאת בכמות הקטנה באופן ניכר מבעל מלאכת שלמה. עניינו העיקרי של הספר אהבה בתענוגים הוא הבנת המשנה עפ"י דברי התלמוד, תוך כדי הסקת מסקנות הלכתיות. דומה שלפנינו אישור נוסף כי אכן עסקו בא"י בלימוד המשנה, אלא ששבעים פנים לתורה, ור' אברהם אזולאי הדגיש בפירושו צדדים אחרים של לימוד המשנה.

51 כברכות פ"ט מ"ה הביא: "מ"כ בשם הרב המקובל הא—להי כמה"ר יצחק אשכנזי ז"ל". שם כתחילת המשנה הביא את דברי ר' דוד ויטאל. שם מ"ב הביא שהחליף דברים עם ר' יעקב אבולעפיא.

52 ברכות פ"א מ"ג, פ"ה מ"ה, פ"ו מ"ה ועוד – לעניין ניקוד. ברכות פ"ד מ"ו, דמאי פ"ה מ"ב, חלה פ"ג מ"ד – לעניין נוסח ופרשנות. וראה מקומות נוספים: אפשטיין, משנה, עמ' 1289. הוא ציין שם כי הוזכר רק ביחס לסדרי זרעים ומועד.

53 הוזכר לעניין נוסח ופרשנות בדברי ר' מנחם די לונזנו שהובאו במלאכת שלמה ביזמא פ"ג מ"ז, שם מ"ח, שם פ"ח מ"ח.

54 פאה פ"ו מ"י, דמאי פ"ד מ"ה, פ"ז מ"א ועוד – לעניין פרשנות. וראה עוד ליברמן (לעיל הערה 48), עמ' שג.

55 ברכות פ"ז מ"ג – לעניין פרשנות.

56 יש לציין לדמאי פ"ה מ"ט: "וכמדומה לי שכך ראיתיו במשנה כ"י דווקנית... וכן ראיתי חב שוני משניות הדייקנין גורסין", ולתחמות פ"ד מ"ז: "וראיתי שיש מי ששונים". ניתן לפרש שראה אותם שונים כן, והיינו בעל פה. אבל אפשר לומר שהכוונה כאן לדברים שבכתב, והדברים שקולים.

57 שביעית פ"ח מ"ד. שם פ"ט מ"ה, תרומות פ"א מ"ה, מעשחת פ"ג מ"י.

2. על הגהותיו למשנה

חלק מפירושו של ר' שלמה מוקדש להגהת נוסח המשנה ונוסח פרשניה. כבר העתקתי לעיל את דברי הקדמתו, שבה הסביר את חשיבות הנוסח. מובן מאליו אפוא שהוא הרבה להביא מדברי ר' יהוסף אשכנזי. נמצא כי כל מה שאמרנו על הגהות ר"י אשכנזי חל גם על דבריו,⁵⁸ ולפיכך אין לנו מה להוסיף.

ברם, יש להעיר על הבדל אחד מהותי בין גישת ר' יהוסף לבין גישת ר' שלמה. הן ר' יהוסף והן ר' שלמה סבורים שיש לדקדק בלשון המשנה, ולכך חובה עלינו להגיהה, אלא שנחלקו עד כמה יש לדקדק בלשונה. לדעת ר' יהוסף, כל חילוף, ויהיה זה החילוף הקל ביותר, הוא משמעותי ויש להגיה בהתאם לכך. כך מצאנו בכלים פ"ד מ"ב:

שאיין שירי לשירין, ס"א שירים לשירים במ"ם ה"ר יהוסף ז"ל וכן כתב בכמה מקומות במשנה אחת מהנה בס"פ [כלים פ"ה מ"י] הערביין הגיה הערביים במ"ם.

ועל כך העיר ר' שלמה:

ואיני רואה טעם מספיק דבודאי דבגרסת המשנה הכל שוה שאינו מקרא לדקדק בזה.

דוגמה נוספת לזה מצאנו בעבודה זרה ספ"א: "מפני שהיא (המרחץ) נקראת על שמו". ועל כך כתב במלאכת שלמה:

יש ספרים דגרסי שהוא נקרא ואין קפידא ועל כיוצא בזה סמכינן אר' אברהם ן' עזרא שכתב כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו, אכן הר"ר יהוסף הגיה שהיא נקראת.

לאמור, ר' יהוסף מקפיד על כל חילוף, ואילו ר' שלמה אינו מדקדק עד כדי כך. וכיוצא בזה מצאנו לעיל.⁵⁹ ועניין זה, עד כמה עלינו לדקדק בלשון המשנה, הוא עניין לעצמו, ולא הזכרנוהו אלא מפני שיש לו קשר להגהת לשון המשנה.⁶⁰

ברור אפוא שלימוד המשנה, קרוב לראשית ימי הדפוס, היה עיקר גדול בא"י,⁶¹ ועסקו בכך חכמים רבים, שנתנו דעתם הן בלימוד המשנה ופירושה והן בתיקוני נוסחאותיה. סביר להניח שהיו עוד חכמים שעסקו בכך, ולא נמנו כאן, משום ששמותיהם לא הגיעו אלינו.⁶²

58 וראה סקירה על פירושו של שלמה עדני בדברי ר' עצ"מ מלמד, 'מלאכת שלמה לר' שלמה עדני, סיני, מד (תשי"ט), עמ' שמו-שסג.

59 עמ' 379, בפירושו למסכת דמאי. אפשריין, משנה, עמ' 1285, הביא דוגמה נוספת, אחרת, והיא ממלאכת שלמה בגיטין פ"ג מ"ז, אלא ששם לא נמצאת דעתו של ר' יהוסף.

60 וראה מה שכתבתי בנושא זה, במאמרי 'דרך קצרה בלשון המשנה ועל פשט ודרש במשנה', אסופות, ד (תשי"ז), עמ' כ-כה.

61 ראה: זוסמן, כתבי יד, עמ' 236 הערה 89, שאף רמז להסברה של תופעה זו.

62 דוגמה לדבר הוא ר' יעקב ב"ר יצחק אשכנזי מירושלים. טיפס המשנה עם הגהותיו נמצא בספרייתו הפרטית של פד"פ בניו (ראה מאמר הנזכר בהערה 1, עמ' נ-נא), ומן הסתם יש עוד חכמים כמותו.

(ד) ר' יעקב פליף והגהותיו לבבלי

דומה כי דברי שבח על נוסח א"י שמענו רק על נוסח המשנה, ולא על נוסח התלמוד.⁶³ כאשר הראשונים רוצים לציין נוסח מדויק של תלמוד, הם מציינים לנוסח ספרד, כפי שציינו לעיל פרק שלישי, עמ' 102, ולא לנוסח א"י.

אולם לאחר גירוש ספרד שומעים אנו, כי בא"י נמצאים גם תלמודים ישנים. אלו דברי ר' יששכר בער איילנבורג, בהקדמתו לספרו באר שבע:

הציקתני רוח בטני להעלות על ספר זכרוני, ואח"כ שלחתי הכל לארץ ישראל ביד חכמי צפת תוב"ב כי נכספה וגם כלתה נפשי שגם המה יבחנו ויצרפו את דברי דאורא דא"י מחכים... ושלח אלי החכם השלם מהר"ר יעקב⁶⁴ [פליף] י"ץ מק"ק צפת... וכן רבים מן המעיינים בעלי תריסין מצאו און לי עזר וסיוע בהרכה מקומות בגמרות ישנות על קלף דווקני הנמצאות בא"י מימות עולם שהיו בזמן חכמי המשנה והגמרא.

ר' יששכר משבח את ארץ ישראל משום שנמצאים בה ספרים ישנים, קדומים מאוד, של תלמוד, דבר שדומה שלא שמענו עד עתה.⁶⁵

למדנו מדברי ר' יששכר, כי בצפת נמצאים ר' יעקב פליף וחבורתו, העוסקים בלימוד התלמוד, וברשותם כתבי יד. ואכן מצוי כיום כתב יד הכולל העתק של הגהות ו"גליונות" שנכתבו על תלמוד דפוס ויניציאה, ויש בהם: תיקוני טעויות דפוס, הגהות בנוסח התלמוד, הגהות בדברי רש"י ושאר הראשונים, ליקוטים וחידושים של הראשונים, ליקוטים מהגהות מהרש"ל, וכן הגהות וחידושים מאת הכותבים עצמם. כתב יד זה נחקר בידי הרב דוד לבל, ולהלן עיקרי מסקנותיו:⁶⁶

63 מקום יוצא דופן נמצא בראבי"ה, ברטת סי' לד, מהר" אפסוביצר, עמ' 21: "וכן נמצא בספר נירושלמי הבא משיבת ירושלי". ואילו בהגהות מימוניות, הלי ק"ש, פ"א סוף סי' ב, כתוב: "ובראבי"ה כתב שכדבריהם ומנהגיהם נמצא בספר הבא משיבת ירושלים". ר"א אפסוביצר שם העלה השערה שזוונת בכוונת הראבי"ה, ואפשר שהכוונה אכן לבבלי, ראה הערה 65.

64 בחידושו לכתותו כו ע"א ד"ה לאשתרוי, כתב: "נראה לי דשבוש הוא שנפל בספרים וצריך להגיה... אחר שכתבתי זה בא אלי אגרת מארץ ישראל מק"ק צפת תוב"ב שכתב לי החכם השלם מהר"ר יעקב יצ"ו וז"ל ומה שהקשה מר... אני הקשתי קושיא זו בשם מעכ"ת אל הרב הגדול ראש המדברים בכל מקום דכל רז לא אנס מיניה החסיד מוהר"ר שולאמא יצ"ו, והשיב לי בעל פה ואמר לי זוכתי כשלמדנו מסכת שבועות בישיבה הגדולה בימי הרבנים הקדושים אשר בארץ היינו מגיחים... ממש כדבר מר עכ"ל, ושמחתי כי נחני אלקים בדרך אמת וכוונתי לדעת הגדולים ת"ל". מוהר"ר שולאמא הנזכר כאן הוא כנראה ר' סולימאן אוחנה, וכן כתב אפשטיין, משנה, עמ' 1288, הערה 1. לעת עתה לא מצאתי בחידושו על חילופי דברים בינו לבין חכמי א"י. (בכריתות שם ד"ה מצורע, כתב ששאל מאת ר' אהרן מחבר קרבן אהרן). אגב, כאן שמענו כי חכמי א"י הכריעו לענין נוסח על פי סברא, ולא על פי כתבי יד.

65 תודתי לר"ב דבליצקי שהעירתי כי הרמב"ן לשכת טו רע"א הזכיר: "ובספר הישן מא"י, וכן התוספות להורות ב ע"ב ד"ה וליטעמיך הזכיר: "ובספר מדוייק הבא מארץ ישראל", והכוונה לתלמוד.

66 ראה: מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות וכו' הנקרא דקדקי סופרים השלם, בעריכת ר"א ליס, מהר"ר

בעיה"ק צפת חי במאה הרביעית חכם בשם מוהר"ר אברהם בהר"ר יצחק פליף... בידו היה, כנראה, טופס הגהות של רבינו בצלאל אשכנזי, שהכיל הגהות ותיקונים בלשון הגמרא ורש"י ותוס', והבאות מפירושי הראשונים... והעתיקם לעצמו בהוספת הגהות וחידושים ממנו עצמו ומרבני זמנו, ממנו עבר כ"ז לידי חתנו, אף הוא אחד מחכמי צפת, ר' יעקב ב"ר חיים אשכנזי, שלבסוף חתם שמו: יעקב חיים פליף, והוא הוסיף ליקוטים מראשונים, הגהות וחידושים ממנו ומרבני זמנו.

ר' אברהם פליף כתב הגהות לא רק על התלמוד. מצויות בידנו כיום הגהות על גליונותיהם של ספרי מדרש שונים, על השאילתות, על שכלי הלקט ועוד, ויש הסבורים שהן נכתבו ע"י ר' אברהם פליף.⁶⁷ ואפשר שכתב גם הגהות על ספר עין יעקב.⁶⁸

(ה) הגהות לירושלמי ולשאר ספרי חז"ל

כדי להשלים את התמונה על חכמים-מגיהים בא"י, יש להוסיף, כי אף שלימוד המשנה היה כאמור עיקר גדול בא"י באותה העת, הרי מצינו כי בין החכמים שמנינו יש כאלה שעסקו גם בהגהת שאר ספרי חז"ל, ולא הסתפקו רק בהגהת המשנה. סביר שגם חכמים נוספים הגיהו עוד ספרים, אבל אין לנו ידיעות על כך.

על העיסוק בתלמוד הירושלמי ובהגהתו, כבר סיכם ר"ש ליברמן:⁶⁹

סוף דבר ראינו שכמאה הרביעית לאלף הששי ובסמוך לה לפניה ולאחריה התעוררו החכמים שנולדו בא"י, ואלה שהיה בדעתם לעלות לשם לחבר פירושים לתלמוד של א"י ולהגיה אותו.

כמגיהים של הירושלמי ציין ליברמן את ר"מ די לונזו ואת ר' בצלאל אשכנזי. שניהם כתבו את הגהותיהם בגליון הירושלמי. עוד ציין ליברמן לר' יוסף קורקוס המזכיר ירושלמי מוגה.⁷⁰ כן הראה ליברמן כי בא"י היו ספרים ישנים של התלמוד הירושלמי, ועובדה זו מצטרפת לאמור. היינו, בא"י עסקו באותה העת, לא רק בפירוש הירושלמי, אלא גם בתיקון נוסחתו. אלא שאין בידנו ידיעות רבות על כך.

מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 42-45; מ"א זושא קינסטליכר, 'ישיבת גביר אויבן' בצפת ובירושלים, צפונות, א (תשמ"ט), עמ' עד-עה. פיחט רב יותר על עניין זה, ועל כתבי היד השונים השייכים לחוג זה, ראה מ' בניהו (לעיל הערה 1). וראה עוד: הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים, ע"י הרב הלל פרוש, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תש"ן, עמ' 33-37.

67 ראה: ש' ליברמן, 'על שני כתבי יד, קרית ספר, יג (תרצ"ו), עמ' 105. אמנם ליברמן לא זיהה את הכותב, והזיהוי נעשה ע"י בניהו הנזכר בהערה הבאה.

68 ראה על האמור, מ' בניהו (לעיל הערה 1), עמ' קא-קב.

69 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היכל לאלכסנדר מארכס, ניו יורק, תש"י, עמ' שא-שטו.

70 כביאורו לרמב"ם, הלי' כלאים, פ"ו ה"ן, הלי' מעשר שני פ"ג הי"ד.

בדומה לכך מצינו גם ביחס למדרשים. ידוע לנו כי ר' סולימן אוחנה עסק גם בהגהת מדרשי הלכה.⁷¹ ר' מנחם די לונזנו עסק במדרשי אגדה. הוא הדפיסם על פי כתבי יד שהיו ברשותו, וגם השתמש בכתבי יד בחיבוריו.⁷² אמנם לא ראיתי שיוזכרו הגהותיו בגליון המדרש.

ד. מגיזים במצרים – ר' בצלאל אשכנזי וחבורתו

ר' בצלאל בר אברהם אשכנזי (להלן: רב"א) נולד בא"י. שנת לידתו אינה ידועה. נראה שלמד בצפת בישיבתו של ר' ישראל די קוראל.⁷³ אח"כ עבר למצרים, ולמד שם אצל הרדב"ז. שימש כרב במצרים, ועם תלמידיו נמנה גם האר"י. סביב לשנת שמ"ה עלה ארצה, ושימש כמנהיג הן לקהילת האשכנזים והן לקהילת הספרדים. נפטר בירושלים בשנת שנ"ה בקירוב.

רב"א נתפרסם בעיקר בזכות הספר שיטה מקובצת. הספר הוא לקט פירושים של רבותינו הראשונים מכ"י שונים. חלק מהפירושים נודע לנו רק בזכות לקט זה, מחמת שהם אבדו במשך הזמן ולא הגיעו לידנו. לקט זה מעיד על ספרייתו העשירה של רב"א, דבר שמתגלה לעין כל גם בתשובותיו.⁷⁴

מפעל נוסף של רב"א הוא הגהותיו לתלמוד.⁷⁵ ולספרים נוספים. כפי שכתבנו בראש הפרק רב"א היה הראשון שריכז חבורה של חכמים⁷⁶ שעסקה בביקורת הנוסח על פי

71 ראה מה שכתבתי בשרי האלף, מהד' שנייה, ירושלים, תשל"ט, עמ' תקנ"ג, מס' 6, 8, שם ציינתי לספחת הנוגעת בכך. וראה עתה בהרחבה רבה בדברי מ' כהנא, 'פירושים לספרי הגוונים בכתובי יד', ספר הזכרון לר"י נסים, סדר שני, ירושלים, תשמ"ה, עמ' קז–קי.

72 רחיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מעריך, כתב: "מעריך חיבר הרב עיר וקדיש מהר"ם די לונזאנו לפרש איזה תיבות בירושלמי ומ"ר והזוהר. ופירשם באור מדעי לא סבריי לפי שהוא ז"ל היה יודע בלשון יוני וטורקי וערבי... ובר מן דין היו לו הספרים כתובי יד ונוסחאות דווקני". וראה גם: רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, תרפ"ח–תר"ץ, חלק א, עמ' 134, 142.

73 ראה מאמרי 'על השיטה המקובצת לר' בצלאל אשכנזי', ישורון, ד (תשנ"ט), עמ' תשכג–תשכד, ובהערות שם.

74 ר' יעקב קשטנר (ריק"ש), מחכמי מצרים באותו זמן, מרכה אף הוא כתשובותיו וכשיטתו למסכת ביצה, להביא חיבורים רבים של רבותינו הראשונים. אפשר שאף הוא השתמש בספרייה זו. ראה מאמרי 'הרב ר' יעקב קשטנר וחיבוריו', עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 20–21; 28–29.

75 כתב על כך בהרחבה: א' שוחטמן, 'בנין שלמה לחכמת בצלאל לר' שלמה עדני', עלי ספר, ג (תשל"ד), עמ' 63 ואילך; וכן ראה: מסכת נדרים עם שינויי נוסחאות וכו', בעריכת ר"מ הרשלה, מכון התלמוד, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 35–37; מ' בניהו (לעיל הערה 1), עמ' מז ואילך; ש"ז הבלין, 'היצירה הרוחנית' (של חכמי מצרים), בתוך: יעקב מ' לנאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העותמאנית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 261; הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים (לעיל הערה 66), עמ' 29–33.

76 מוד"צ רוטשטיין שמעתי שלדעתו גם ספר שיטה מקובצת נערך באותו אופן. לאמור, רב"א ריכז חבורת חכמים שעבדה על פי הנחיותיו, וכל אחד מהם אחראי על מסכת מסוימת. האר"י היה אחראי על מסכת ב"ק. הואיל והוא עתיד לכתוב על כך בהרחבה, אני מאריך כזה.

הנחיותיו, ונסתייעה בספרייתו העשירה.⁷⁷ דומה שגם חבורת ר"י פליף שהוזכרה לעיל נוסדה בהשפעתו. בין החכמים הללו היה גם האר"י. כך כתב ר"ש אלגזי,⁷⁸ שהיה בירושלים סביב לשנת ת"מ: "ואחר עיוני הראוני פה ירושלים תוב"ב כן מוגה [היינו, שהוגה כן בתלמוד] מיד האר"י ז"ל". עדות זו של ר"ש אלגזי היא מיוחדת במינה, ודומה שנעלמה מעיני החכמים שעסקו בחקר חייו של האר"י. אנו שומעים כאן על תלמוד שהוגה ע"י האר"י, ושנמצא בירושלים כמאה שנה לאחר פטירתו. אפשר שאין הכוונה דווקא לתלמודו הפרטי של האר"י, אלא הכוונה לספר תלמוד שהוגה ע"י חבורת חכמים שהיתה במצרים, וכיניהם היה גם האר"י.

בדומה לכך מצאנו בהקדמת ר' בנימין מוטאל לספר תמת ישרים, ויניציאה, שפ"ב:⁷⁹

אנה ה' לידינו ספר הר"ף של הרב הגדול מורנו ורבנו מהר"ר אברהם מונסון⁸⁰ שהביא ממצרים מוגה מידי שני המאור' הגדולים הרב הגדול מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה והרב האלרי מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה.

וכעין זאת אנו שומעים בדברי ר' משה בן חביב, בפירושו לירושלמי ברכות, הנקרא פני משה, והנמצא בכתב יד:⁸⁰ "עכ"ל הר"ש [משאנן בפירושו למשנת זרעים] מוגה מספרים של האר"י והר"ב אשכנזי ז"ל".⁸¹

בבית מדרש זה עסקו גם בהגהת משנה תורה לרמב"ם. עדות לכך אנו שומעים בשער מהדורת משנה תורה, ויניציאה, של"ד: "הכל הוגה עם רוב העיון והשקידה בהעתק הבא מצפת"⁸² תוב"ב וגם בהעתק מעריין ומוגה משיבת מצרים". כמו כן נתגלו לאחרונה כמה טפסים של משנה תורה לרמב"ם ממהדורות דפוס שונות, שבגלילותיהם רשומות הגהות והערות, שמוצאן כנראה מבית מדרש זה.⁸³ ההגהות זהות בחלקן הגדול אלו לאלו, אבל

- 77 וכבר שיער זאת בניחו (לעיל הערה 1), עמ' צד. וראה עוד שם, עמ' מט, הערה 7.
- 78 בספרו זהב שיכה, קושטא, תמ"ח (על שנת ההדפסה, ראה דברי בעלי ספר, ד [תשל"ז], עמ' 130), דף ק סע"א.
- 79 וראה לקמן, עמ' 395, שם העתקנו את דבריו במלואם.
- 80 ס"ד ששון, אהל דוד, לונדון, תרצ"ב, חלק א, עמ' 106.
- 81 עתה נתפרסם החיבור ע"י מכון ירושלים, ירושלים, תשנ"ד. כפתח דבר נכתב מעט מאוד על המחבר ויצירתו, ולא הזכירו פרט זה, כפי שלא הזכירו פרטים רבים אחרים. אין גם מפתח שמות חכמים הנזכרים בחיבור. מי"מ הציטוט נמצא בפאה פ"ו ה"ו, דף קפט ע"א. בפאה פ"ה ה"ב, דף קעד ע"ב, הוא כותב: "ואני זכיתי שכאו לידי הגהות של ר"ש מהאר"י והרב בצלאל אשכנזי זלה"ה". וכעין זה כתב גם שם פ"ו ה"ג, דף קפה ע"א.
- 82 כאן יש רמז גם על מרכז מגיהים שהיה בצפת. אפשר שהכוונה לטופס שהביא עמו האר"י ממצרים (שחרי לא נאמר משיבת צפת).
- 83 ראה: שי"ז הבלין, דברי מבוא לד"צ של משנה תורה לרמב"ם, מרפוס ר' משה בן שאלתיאל, ירושלים, תשל"ה, הערות 35–47 ובפנים (חית שאין מספרי עמודים, ציינתי לפי מספרי ההערות); מ' בניחו, 'הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחדות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"י, סיני, ט"ך המאה (תשמ"ז), עמ' קלה–קמב.

לעתים יש בטופס אחד הגהות שאין בשני, ולדעת רד"צ רוטשטיין הן נכתבו ע"י אחד מהחבורה בעל אותו טופס.

כן נתגלו הגהות על ספרי הסמ"ג, שמוצאן כנראה מאותו בית מדרש.⁸⁴ לא נדון פה בכל ההגהות שהזכרנו, אלא רק בהגהות לתלמוד. ר' שלמה עדני, תלמידו של רב"א, הזכיר חלק מהגהות אלו בפירושו למשנה מלאכת שלמה. יש בהן הגהות על המשנה, על התלמוד ועל המפרשים.⁸⁵ ר"ש עדני כתב חיבור נוסף, הנקרא בנין שלמה לחכמת בצלאל, הנמצא עדיין בכ"י,⁸⁶ והמכיל בעיקרו הגהות על התלמוד על רש"י ועל התוספות, שנלקחו מהגהותיו של רב"א. הוא מכיל הגהות על סדר קדשים, על מסכתות נדרים ונזיר, והגהות על פירוש הר"ש לזרעים. בסוף מסכת נזיר כתב ר' שלמה עדני:

ובעניי נלע"ד שעדיין אנו צריכים למודעי בהגהותיה כי רבו במאד מאד והרבה הגהות העתקתי ולבי מהסם⁸⁷ ומגמגם עליהן כי לא ירדתי לעומק ענין סדר תיקונם כי גם האותיות היו מטושטשות וגם כמה הגהות שלא נרשם מקומם וילאה המעתיק להעתיקן במקומן ובפרט שלא בעיון נמרץ ועד מקום שידי מגעת עשיתי... לכן יתלה השגיאה בי אני המעתיק ולא ברב המגיה... אני שלמה בר ישועה עדני רי"ת]=רוח ה' תניחנן].⁸⁸

אנו רואים עד כמה היתה קשה מלאכתו של ר' שלמה, שהעתיק את ההגהות. לעיינו חשוב לציין כי החיבור כולל את הגהות רב"א לסדר קדשים ולמסכתות נדרים ונזיר, ותו לא. כך עולה גם ממקומות אחרים במלאכת שלמה שבהם ציטט ר"ש עדני את החיבור בנין שלמה.⁸⁹ ברם ממקורות אחרים שמענו כי הגהותיו של רב"א היו גם למסכתות אחרות.⁹⁰ אבל נראה כי עיקר פעולתו בהגהות התלמוד הופנתה לסדר קדשים ולמסכתות נדרים ונזיר. אולי יש זכר לדבר בדברי ר"ש עדני, שכתב על מסכת נזיר: "בהגהותיה כי רבו במאד מאד".

84 ראה: ר' רבליצקי, 'הגהות ששימשו את מדפיסי הסמ"ג', צפונות, א, גליון ב (תשמ"ט), עמ' פו.

85 המקומות נרשמו אצל שוחטמן (לעיל הערה 75), עמ' 76-77, והערה 43.

86 שוחטמן (לעיל הערה 75), עמ' 70, זיהה חיבור זה, והדברים כאן נלקחו מדבריו.

87 כך בכתב היד. שוחטמן ובלוי (בהערה לקמן) העתיקו: מהסס. בספר הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים וכו' (לעיל הערה 66) העתיקו כראוי: מהסס, ותיקנו: מהסס. ואם בהגהות עסקינן, אפשר להגיה: מחסס, והיינו מחסס היינו מגמגם ומהסס. ראה: בבא מציעא ס ע"א, רש"י ד"ה באמת הלכה: "ואין לחסס ולגמגם בדברי". אבל העירוני שהנוסח מהסס נכון על פי האמור בערוך ערך הסס.

88 שוחטמן (לעיל הערה 75), עמ' 74, העתיק קולופון זה. פקסימילה של הקולופון הדפיס בלוי בספח: שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר, זבחים, ערכין, ותמורה וספר מלחמת מצוה, ניו יורק, תשל"ד, מאחורי עמוד השער, אלא שהצילום אינו מלא, ונקטעו בו כמה שורות. וראה שם בדף דש, שהעתיקו כראוי. העתקה נוספת, עם מעט הערות, נמצאת בספר הגהות והשלמות (לעיל הערה 66), עמ' 25.

89 ראה שוחטמן, שם, עמ' 78.

90 שוחטמן. שם.

דומה שלפנינו עדויות נוספות המאשרות קביעה זו. כה כתב ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהר' קסל, ברלין, תר"ו, דף מא ע"א:

גם בהיותי בירושלים⁹¹ תוב"ב בא לידי תלמוד שלו [של רב"א] מדפוס ויניציאה והיה כולו מוגה מכתיבת ידו ובפרט בס' קדשים וטהרות⁹² וכל הגליון מלא פה לפה מכתיבת ידו.

ר' יוסף סמברי, מחכמי מצרים, נפטר סביב לשנת ת"ס, כתב בספרו דברי יוסף:⁹³

ה"ר בצלאל אשכנזי רב ועצום והיה רבו של האר"י זלה"ה כשבע שנים פה מצרים, וחבר שטות על גמרות כתובות וגמרות חולין והגהות על קצת גמרות מהתלמוד והם גמרות יבמות נדרים נזיר סוטה זבחים בכורות ערכין תמורה מנחות.

שמענו מדברי ר"ד קונפורטי כי רב"א הגיה את סדר קדשים באופן מיוחד. מדברי ר"י סמברי שמענו שיש הבדל בין שיטות על התלמוד, וזו כנראה⁹⁴ שיטה מקובצת,⁹⁵ לבין הגהות על התלמוד. ובאשר להגהות נראה מדברי סמברי, כי עיקרן היה בסדר קדשים ובמסכתות מיוחדות.⁹⁶

על טיבן של ההגהות שמענו עדות נוספת. כך כתב ר' יצחק הכהן רפפורט:⁹⁷

ובהיותי בעק"ד [= בעיר קדשנו] ותפארתנו ירושלים ת"ו נער הייתי ראיתי תלמוד ישן שהיה בבית מדרשו של הרב הגדול מארי דארעא דישראל מהרמ"ג [=ר' משה גלאנטי] ז"ל מלא על כל גדותיו בגליונות מחידושי הראשונים ומימר קדישין שמעתי שהתלמוד הנז' היה מהרב הגדול מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל... והדברים העולים בהן הם ראשונה בסגנון הגהות רש"ל ושוב קצת חדושין ורוב בכתב מגליון סתם⁹⁸ ומתוס' שאנץ ותו' הר"א⁹⁹ ותוס' הרא"ש ומחידושי הראב"ד והרמב"ן

91 הוא היה בירושלים סביב לשנת ת"ה וסביב לשנת תי"ב. ראה הקדמת קסל, עמ' II.

92 יש לעיין בדבר, שהרי ר"ש עדני כתב במלאכת שלמה, נגעים פ"ח מ"ו: "כי לא הגיה ז"ל [רב"א] רק משנת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות". עמד על כך כבר שוחטמן, שם, עמ' 64, הערה 5.

93 מהר' שטובר (לעיל הערה 15), עמ' 262; מהר' נויכאוואר (בהערה שם), חלק א, עמ' 160.

94 חכמי הספרדים קוראים גם לליקוטים על סדר המסכת, ולעתים גם לחידושים הנאמרים דף על דף על סדר המסכת, בשם שיטות, לפיכך אין לדעת בוודאות מה טונתו.

95 סמברי הזכיר רק את שיטה מקובצת לכתובות וחולין. אין אנו יודעים כרגע מה טעם לא הזכיר את שאר השיטות.

96 ראוי לציין כי סמברי הוסיף עוד שתי מסכתות, והן: מסכת יבמות ומסכת סוטה. והדבר צריך ביחוד.

97 שו"ת בתי כהונה, חלק בית דין, סי' כא, דף לח ע"ד. ר' יצחק שהולדו בירושלים, כיהן כרב באיזמיר בשנים תע"ד-תק"ט.

98 כלומר, הרבה הגהות לא נאמר מי מחברן, אלא נרשם בסופן: גליון, ותו לא.

99 כנראה הכוונה לר' אליעזר מטוך.

והרשב"א והריטב"א ז"ל ושאר רבנן קדישי בכל מה שבא דבריהם בקיצור כנראה כפי אשר יכיל הגליון.¹⁰⁰

למדנו מכאן, כי הגהות רב"א דומות בראש ובראשונה להגהות רש"ל. לאמור, הן עוסקות בענייני נוסח. יתר עליהן הוא שהגהות רב"א מכילות גם לקט מחידושי הראשונים, ככל אשר ניתן לכתוב בגליון התלמוד. גם רש"ל הביא קצת מדברי הראשונים, אולם בכמות קטנה מאוד.

רחיד"א, בשם הגדולים ערך הגהות, כתב:

הגהות על סדר קדשים בגמרא רש"י ותוספות להרב הגאון מה' בצלאל בכ"י. הגהות נפלאות אמתיות מתוך גפ"ת כתובי יד שהיו לו ולא זכינו עדיין שיצאו לאור הדפוס.

אנו רואים כי רחיד"א הכדיל היטב בין הגהות ושיטות,¹⁰¹ שהרי כאן ציין רק את הגהותיו של רב"א. ושוב שומעים אנו כי ההגהות הן על סדר קדשים.

במשך הדורות מצאנו חכמים נוספים שהעידו על שיטותיו והגהותיו של רב"א.¹⁰² חלק משיטותיו של רב"א נדפסו במשך הדורות. עם הדפסת התלמוד בוילנא ע"י האחים והאלמנה ראם, הודפסה שיטה מקובצת על סדר קדשים. לפי דברי המדפיסים, היא נלקחה מתלמודו של רב"א. בדורות, מדפיס והולך הרב יעקב דוד אילן שיטה מקובצת על סדר קדשים, וזאת על פי טופסי תלמוד שבגליוניו רשומות הגהות. אלא שנחלקו חכמים אם השם שיטה מקובצת אכן הולם מהדורה זו, ואם ניתן לומר כי המחבר הוא רב"א.¹⁰³ יש לציין כי בהדפסת התלמוד באמשטרדם שנת תע"ד, כתב המגיה ר' יהודה אריה בהקדמתו:¹⁰⁴

100 לדעת הרב לבל (לעיל הערה 66), חיבור זה, שהוא העתק מחיבור רב"א, עם הוספות של חכמים במשך הדורות, הוא החיבור שהיה בסופו של דבר בידי ר' יעקב פליף.

101 וראה עוד בשם הגדולים, ערך רב"א, שם תראה שרחיד"א הדגיש את שיטותיו.

102 ראה שוחטמן (לעיל הערה 75), עמ' 64, עמ' 70 הערה 23, עמ' 77 הערה 44. יש להוסיף את דברי ר"ש אלגזי בספרו זהב שיבה, קושטא, תמ"ח, דף קיב ע"א: "לפי שראיתי להרב המופלג מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל שהגיה מסכתא מכתובת ידו ולא הגיה זה הדבור". דבריו מתייחסים למסכת ערכין.

103 ראה שוחטמן, שם, ובניהו (לעיל הערה 1). יש להוסיף שבספר שער המלך לר' יצחק נוניס בילפונטי, בחל' חמץ ומצה פ"ג הי"א כתב: "ע"כ בגליון רש"י משם תו"ח" [=תוס' חיצוניות], וכ"ה לפנינו (מנחות ד ע"ב). בחל' ביאת מקדש פ"ד סה"ז כתב: "מצאתי בתוספות חיצוניות על הגליונות", וכן הוא לפנינו במנחות (טו ע"א סי' ה). בשני המקרים לא הוזכר רב"א כבעל ההגהות. ייתכן שהמחבר לא דק, וייתכן שהכוונה לחיבור מעין החיבור שהיה בידי ר' יעקב פליף, המוזכר לעיל סעיף ג. בעניין זה כדאי לציין כי בהל' יו"ט (דף ל ע"ב) הביא שטה מקובצת לרב"ב, ואף אותה לא הזכיר בשם רב"א. עוד אוסיף כי בספר בית ישחק, לר' יצחק גטניו, שאלוניקי, תקנ"ב, הל' ערכין פ"ה הי"ד, דף נב ע"א, הביא תו"ח כ"י, כנראה על מסכת בכורות, ולא מצאתי זאת לפנינו.

104 ראה על דפוס זה ועל המגיה, לקמן פרק שנים עשר, עמ' 405.

וסדר קדשי' זמן ה' לידי... הגהו' נפלאים שבאו מירושלי' עה"ק תוב"ב מרבו של החכם איש אלדי המפורסם מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ה"ה [=הלא הוא] החכם הכולל הגאון מוהר"ר בצלאל אשכנזי זצ"ל.¹⁰⁵

לאמור, ברצון המגיה היה להדפיס את דברי ר' בצלאל, ובזה הם היו קונים את מקומם גם בדפוס התלמוד הבאים, אלא שלא איסתייעא מילתא, וההדפסה נפסקה באמצע סדר נשים. לאחר מכן חודשה ההדפסה בפרנקפורט דמיין בדפוס יוהן קלנר.¹⁰⁶ גם שם חזר ר' יהודה אריה על הקדמתו, אולם בעניין זה כתב: "וסדר קדשים זמן ה' לידי הרבה ספרי[ם] מוגה[ים] מגאוני ארץ", ולא הזכיר את הגהות ר' בצלאל אשכנזי.¹⁰⁷ אפשר שהגהות לא היו עוד ברשותו, אלא עברו לידי מישהו אחר.¹⁰⁸ לאחר נסיון זה אין אנו שומעים על הגהותיו, אלא בדפוס וילנא.¹⁰⁹

ה. מגיחים והגהות במרכזים אחרים

(א) ר' יהודה גדליה ור' מאיר בבבשת בשאלוניקי

עד עתה ראינו כי יש חכמים שרשמו את הגהותיהם בגליץ הספרים שבהם למדו, ואי אתה יודע אם התכוונו לפרסם את הגהותיהם אם לאו.¹¹⁰ לעומתם, שאר החכמים שכתבו חיבורים בפני עצמם, דוגמת בעל מלאכת שלמה, לא ייחדו את חיבורם להגהות בלבד. חיבורם הוא כראש וכראשונה פירוש, ובנוסף לכך יש בו גם הגהות.

יחיד במינו הוא אפוא חיבורו של ר' מאיר בבבשת, הנקרא אות אמת, שאלוניקי, שכ"ה. חיבור זה רובו ככולו מכיל הגהות על ספרי המדרש ועל סדר התפילה, עם מעט ביאורים. המחבר עובר על המדרשים דף לאחר דף, ומעתיק בכל שיטה, היינו שורה, את נוסח הדפוס, ולאחריו הוא כותב מה יש לתקן.

לפני שנפנה לחיבורו של ר' מאיר, עלינו לומר כמה מלים על משפחת בבבשת בשאלוניקי. משפחה זו היתה משפחה נודעת בשאלוניקי, שבין השאר נתפרסמה בזכות ספרייתה העשירה שהכילה ספרים רבים וכתבי יד. בני המשפחה העסיקו סופרים

105 בהסכמת ר' גבריאל נאמר שהוכאו ע"י הרב יוסף פלנא מעה"ק ירושלים. רבינוביץ, מאמר, עמ' קג בהערה, מזהה אותו עם ר' יעסל מדובנא הנזכר לקמן בהערה 108. וראה עוד בדברי שוחטמן (לעיל הערה 75), עמ' 83, סעיף 2; בניהו (לעיל הערה 1), עמ' נח, סעיף ז.

106 על פרשה זו ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קו-קז, קט-קי.

107 וכבר העיר על כך רבינוביץ, מאמר, עמ' קי הערה 3.

108 בפירוש הראב"ד והרא"ש למסכת תמיד, פראג, תפ"ה, כתב המו"ל בהקדמתו כי הפירוש הזה היה ביד הרב יעסל מדובנא "והמה מועתקים בכתיבת ידי רבינו בצלאל ז"ל... והנה אחר מתן דמים ואימורים היו בידי ואננם מגודל הוצאות הדפוס כי רבה היא לא היה בידי להעלותם על מזבח הדפוס".

109 על הגהותיו לירושלמי שמענו כבר בדפוס זיטאמיר, ראה "מונדשיין", כתבי יד והצעות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם, עלי ספר, ו-1 (תשל"ט), עמ' 187-189; שם, ח (תשמ"ג), עמ' 135-136.

110 ראה בניהו (לעיל הערה 1), עמ' קב-קג.

ומעתיקים כדי להעתיק את ספרי רבותינו וספרי הראשונים. וככה מתאר זאת ר' יעקב אבן חביב, בהקדמתו לעין יעקב:

כי זה לי ימים רבים חשכתי לעשות מלאכה זאת, ואחר עד עתה, לפי שלא היו בידי ספרי כל שיתא סדרי משנה ותלמוד עם כל המפרשים, והיה קרוב לנמנע אצלי לקבץ כל אותם הספרים, לולי הש"י שהיה לי וביאני אל המקום הזה שאלוניקי ומצאתי רבוי הספרים האלה בבאי אל בית החכם השלם ונעלה דון יהודה בן השר הנשיא החסיד דון אברהם בן באן בגשת ז"ל... והיו באוכלי שלחנו ימים רבים סופרים מובהקים כותבים בכתיבה נאה כל ספרי משנה ותלמוד פעמים רבות... אמנם ספרי חרושי הרשב"א והריטב"א והר"ן וכיוצא בהם מצאתים בבית הנעלה נכון וחכם דון בן באן בגשת קרובו, תופש אומנות אבותיו, ויהי ביתו בית מלא ספרים, בית ועד לחכמים ולתלמידים לקרות ולשנות ולעיין בהם, וכל היום מוציא הוצאות רבות בכתיבתם ובתקון והגהה הגונה.

אנו רואים כי למשפחת בבבשת היתה ספרייה עשירה שהכילה כתבי יד וספרים ישנים.¹¹¹ יתירה מזו, היא העסיקה חכמים שעסקו בהגהה.¹¹² פשטות הדברים היא שהם הגיהו את כתבי היד שכתבו. אולי אפשר להרחיק לכת ולומר שהם עסקו גם בהגהת ספרי דפוס, אלא שלא שמענו על כך ממקום אחר. אכן ידועים לנו שני חכמים, לפחות, שעסקו בכך בשאלוניקי. האחד, הוא ר' מאיר שהוזכר לעיל, והשני ר' יהודה גדליה, שפעל עוד לפניו. נעתיק חלק מהקדמת אות אמת, ממנה נקבל פרטים על ר' מאיר, וגם על ר' יהודה גדליה. אלה דבריו:

אמר המגיה, יען שבהיותי קורא במדרשים זה כמה שנים וראיתי הטעיות בשבושים באורך הזמן נפל בהם כאשר כולנו יודעים, ואני עשיתי בהם הגהה כפי יכולתי לא שבדיתי אותה מלבי ח"ו, אלא שבכל מאמר שהיה לי קושי וספק הייתי חופש וחוקר בכל המדרשים שהייתי חושד וחושב שהיה יכול לבוא אותו מאמר, עד שהייתי מוצאו ומגיהו במקומו, אמרתי הנה באתי במגילת ספר [ל]כתוב¹¹³ כל אותן ההגהות, כדי שיוכל כל מי שירצה להגיה ממנו ספרי מדרשיו לתקן דברי רז"ל אשר עיתו הזמנים ואל ישכון באהלו עולה, שלתכלית זה עצמו עשיתי גם אני... עם שיש מדרשים שלא מצאתי להם הגהה משום מקום אבל אותם אני מציינם במקומם ומגלה אני אותה קושיא בלשון תימה או קושי או צ"ע... דלא יחסר אולי מי שישב

111 ספריית בבבשת נזכרת גם אצל שאר חכמי הדור. ראה: שו"ת רשד"ם, יו"ד, סי' פ; אהע"ז, סי' רכ; חו"מ, סי' שלב, שפ; מהריב"ל, חלק א, סי' קיב.

112 י' הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש עשרה והשבע עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 577-588, עמד על העובדה שמשפחות מסוימות בשאלוניקי הצטיינו באיסוף ספרים וכתבי יד, וכן בהעתקתם ובהעמדתם לרשות הלומדים. הוא ציין למשפחות בבבשת, בית הלוי, אלטון.

113 נראה שנקט לשון הכתוב: הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי (תהלים מ, ח), ולפי זה אין צורך להגיה.

או יגיה איזה מהם דאפשר שימצא הגהותו במקום אחר... וגם איני מוחק פה כי ירא אנכי למחוק אם איני רואה הענין ברור כשמש בחצי הצהרים דאפשר שיהיה ענין אחר... אני כותב גם ההגהה שהגיה החכם כה"ר יהודה גדליה נ"ר... ואפי' הגהות אלו אם הייתי חושב או חושד שהיה אפשר לשום אדם להתפיסני עליהם באומרו מי הביאך עד הלום ומי שמך לאיש מגיה ההגהות בינינו לא הייתי מוציאם מתחת ידי בשום צד ואופן, כ"ש לשום אותם במלאכת הדפוס, אבל כיון שהגהות אלו אינן מלבי, כמו שאמרתי לעיל, באופן שאיני מוצא שום התפסה בהן, שמתי פני להוציאן ולהדפיסן לתכלית שאמרתי שם, ועם כל זה אם המצא תמצא מי שירצה להתפיסני בטענה שיאמ' דבמק' שאני מגיה ישנה הגוסחה נכתה ומדוייקת יותר ממן המקום שאני מגיה ושהוא יישובה, וכמו ששמעתי אומרים שלא היו רואים רע גדול בעולם מהיות מוחק הספרים, עם שלאותן האנשים הייתי נותן להם שיעיינו מאמר א'...¹¹⁴ ובסוף הגהת לשון זה כתב הרי"ג [=הרב יהודה גדליה] הגו' מרוב שמחתו במציאה זו שמצא לשון שאין ראוי להעלימו וזה הוא, ע"כ [=עד כאן] מה שמצאתי מספר רבי תנחומא מכתבת יד שזמן לי הש"י שהגהתי זה הלשון עם לשונות אחרים ואילו לא אתינא לעלמא כי אם להגיה זה הלשון דיי, כי כמה ימים עמדתי מרעיד עליו ואין מבין... ובריש החמש מגילות כתב לשון אחר... והוא כתבו שם בהקדמה להן וזה הוא, אני הצעיר יהודה גדליה ב"ר משה גדליה נ"ע הגהתי כל החמש מגילות אלו עם אגדת שמואל וההגהות היו מנוסחא אשר זמן לי הש"י וית', וכן קצת הגהות מדעתי וביאור רוב המלות הקשות מהערוך ומרש"י ז"ל ומדעתי, ולכן ברוך יהיה הקורא בו והמעתיק ממנו ויזכיר שמי... וכ"ש שהגהות אלו איני מדפיסן בתוך המדרשים עצמן כי בקונטרס בפני עצמו אני נותן, ואם לא יכשר בעיני המעיין יהיה בעיניו כמאן דליתיה ואם לא יועיל לא יזיק.

למדנו מדבריו כמה וכמה עניינים חשובים.

למדנו כי ר' יהודה גדליה כתב הגהות על המדרש. לא נתברר לי אם כתבן בספר בפני עצמו, או שכתבן בגליון המדרש. ר' יהודה כתב הקדמה להגהותיו, ובה הסביר את דרכו. הגהותיו כללו תיקון לשון המדרש על פי כתבי יד, וכן מעט הגהות מסברה. בנוסף לכך היו בהגהותיו גם כמה מקומות שבהם פירש את המדרש. יש לציין כי הגהותיו על בראשית רבה, ומעט על שמות רבה, נדפסו במדרש רבה, דפוס שאלוניקי, שנ"ד.¹¹⁵ ר' יהודה עבד בליסבון בבית הדפוס של ר' אליעזר טולידנו, כפי שהעיד על כך ר' יעקב אבן חביב בסוף הקדמתו לעין יעקב:

אומן הגון וראוי, זקן ונשוא פנים איש אמתים, הלא הוא המעולה ונבון כהר"ר יהודה גדליה יצ"ו, כי ידעתיו בימים הראשונים, בעיר ליסבונא בבית החכם המעולה

114 כאן כתב ר' מאיר מאמר מסוים ממדרש תנחומא, שהוא קשה להבנה, ור' יהודה גדליה הגיהו, ובסופו כתב את הדברים האמורים כאן.

115 ראה מדרש בראשית רבה, מהר" תיאודור-אלבק, ירושלים, תשכ"ה, מבוא ע"י חנוך אלבק, עמ' 136.

ועניו, המאושר בענייניו, כה"ר אליעזר טולידאנו ז"ל, שהיה זה כבן ואח אצלו, נצב על מלאכת הקדש הזאת, שהיתה נעשית בביתו, ואחרי בואו לעיר הזאת הוציא הוצאות רבות לעשות זאת המלאכה שלימה.

ר' יהודה לא עסק רק במלאכת הדפוס, אלא הגיה כאמור את המדרש. ואנו שומעים עליו ממקור אחר: "כל ימיו עסק במלאכת שמים ללמוד וללמד ולהגיה ספריו לבנות עליהם די"ק"¹¹⁶ בדקדוקי יפה... מפי סופרים וספרים לא השכין באהלו עולה".¹¹⁷ ממקור אחר שומעים אנו כי הגיה גם את מסכת נזיר.¹¹⁸

עוד למדנו מההקדמה דלעיל, כי אף ר' מאיר שהגיה, עשה כן על פי כתבי יד, וגם על יסוד השוואות עם מקבילות. אף הוא הגיה מעט מסברה, ועשה כן רק אם היה הדבר קרוב לוודאי.

מטרת ההגהות היא כדי לא לעבור על איסור חז"ל שאסור לאדם להשהות בביתו ספר שאינו מוגה. לדעת ר' מאיר, איסור זה חל על כל אדם, גם לאחר המצאת הדפוס וגם לאחר שהספר הוגה על ידי המדפיס.¹¹⁹ כדי לא לעבור על איסור זה, פרסם ר' מאיר את הגהותיו, ועל פיהן יוכל כל אדם מעתה ואילך להגיה את ספרו.

ר' מאיר הזכיר בדבריו את ההתמרמרות בקרב הלומדים על מחיקת נוסח ישן. לכן הוא מודיע כי לא מחק את הגירסה הישנה, שהרי אולי יבוא אדם, בזמן מאוחר יותר, ויוכל ליישב את הנוסח הקשה. יתירה מזו, ר' מאיר הדפיס את ההגהות בפני עצמן, ובכך החזיק עצמו מאיסור מחיקת נוסח ישן. ואכן כבר ראינו לעיל, פרק חמישי, סעיף ה, עמ' 133, כי יש המקילים ומתירים להגיה, אם ההגה נעשית בנפרד. אלא ששם מדובר בתקופת כתבי היד, ואילו ר' מאיר חי בתקופת הדפוס, ודבריו על איסור הגהה נאמרים כבר ביחס לספרי דפוס. וכבר דיברנו על כך בפרק שמיני.

חכמי שאלוניקי עסקו גם בהגהת ספרים אחרים. לקמן, אות (ג), נראה כי הם עסקו בהגהת טור חושן משפט במדה מרובה. סביר להניח כי היו חכמים נוספים בשאלוניקי שעסקו בהגהות, אלא ששם ומפעלם לא הגיעו עדינו מסיבות שונות.¹²⁰

116 הגרשיים במקור מסמנים שאין להבין את המלה "דיק" כפשוטה במשמעות חומה, אלא יש כאן שימוש מליצי במשמעות של דיוק ודקדוק.

117 הקדמת ר' נפתלי אשכנזי מצפת לזוהר חרש, שאלוניקי, שני"ז, דף ג ע"ג.

118 כך כתב ר' יוחנן קרמינצר, בספרו ארח מישור על מסכת נזיר, דף ג ע"א, ד"ה כדמתרגם: "מ"כ [=מצאתי כתוב] בגליון גמרא של חכם א' החסיד מהר"ר יהודה גדלי זצ"ל". וכן הזכיר גם בדף ה ע"ב תד"ה תנן, ועוד. ראה לקמן פרק שנים עשר, עמ' 414, ובהערה 69 שם. בנייתו (לעיל הערה 1), עמ' מט, הערה 9, ציין לדברי ר' אברהם מוטאל, שבחיבורו על נזיר (תורת נזיר, שאלוניקי, תקפ"א, דף ב ע"ד), כתב: "ושמעתי מהרב החסיד כמהר"ר יאודה גדליה זצ"ל דהגיה".

119 ראה פרק תשיעי, סעיף ו, שם כתבנו כי יש חכמים שדעתם שונה, היינו שדי לנו בהגהה של המדפיס.

120 ראה לקמן, ליד הערה 121, משם עולה כי היו בשאלוניקי חכמים שהגיהו את הרי"ף, אבל אין לנו ידיעות נוספות על זאת.

(ב) מגיהים בקושטא

בנוסף לשאלוניקי, אנו מוצאים חכמים שעסקו בהגהות גם בקושטא. אחד מהם הוא ר' תם ן' יחייא שפעל בקושטא סמוך לאחר הגירוש. רוב כתביו נשרפו, אולם נשארו בידנו תשובותיו אהלי תם, והגהותיו על ספר הרי"ף בשם דרך תמים, ושניהם גם יחד נדפסו בספר תמת ישרים, ויניציאה, שפ"ב. את הוצאת הכתבים לאור יזם ר' תם ן' יחייא השני, שהוא נכדו של המחבר. אולם מחמת חוליו הוא מסר את הביצוע לר' בנימין מוטאל, שהקדים לספר הקדמה, ובה תיאר את כתביו של ר' תם ואת הקורות אותם. כן תיאר את פעולותיו בסידור הכתבים. בין שאר דבריו כתב:

הגהות הרי"ף ז"ל ומפרשיו הנמצאות מכתב ידי הרב ז"ל סביבות הרי"ף ז"ל, ועוד נמצא אתו בהרי"ף אחר הגהות מכתב ידי אביו [של ר' תם השני] החכם השלם כמ"ב גדליא ן' יחייא זלה"ה שהעתיק אותם מספרי כתיבת יד... ולקחנו ספר הרי"ף דפוס ויניציאה ובעודני מעתיק בו הגהות אביו וזקנו ז"ל, אנה ה' לידינו ספר הרי"ף של הרב הגדול מותו ורבנו מהר"ר אברהם מונסון¹²¹ שהביא ממצרים מוגה מידי שני המאורי הגדולים הרב הגדול מהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה והרב האלדי מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה, וכל ההגהות ההם העתקתי בתוך הספר הנז', ושוב בא לידינו ספר הרי"ף של החכם הנעלה מהר"ר אברהם צרפתי¹²² נר"ו מבני בניו של הרב בעל ברכת אברהם¹²³ מגזע רש"י ז"ל והיה מוגה מידי אבותיו ואבנא אבותיו הקדושי ז"ל, גם אותם העתקתי בתוך הרי"ף הנז'... וההגהות והנימוקים אשר בגליון הרי"ף ז"ל סביב סביב, אחרון אחרון חביב, גם אותם לקטתי על דרך רש"ל ועל דרך אות אמת. ושכתי וראה כי דפוס סביוניטה מוגה מדפוס ויניציאה כי כמה ההגהות שהעתקתי בדפוס ויניציאה מצאתים מתוקנים בדפוס סביוניטה, ולהקל מעלי כובד משאם כי רב הוא, חזרתי והעתקתי הכל בדפוס סביוניטה... ומעיד אני עלי שמים וארץ איך שמנה פעמים הגהתי ספר הרי"ף כלו מראשו ועד סופו מספרים מוגהים מהם מהרבנים הנז' ומהם שהביא החכם דון תם [השני] משאלוניקי.¹²¹

למדנו מכאן כי משפחת יחייא עסקה בהגהות, שהרי ר' תם ובנו ר' גדליא הגיהו את ספר הרי"ף, וההגהותיהם נרשמו בגליון הספר.¹²² ולא זו בלבד, אלא שהם חזרו אחרי ספרי הרי"ף שהיו בכתב יד, ונעזרו בהם כדי להגיה את ספר הרי"ף. עוד למדנו כי גם במצרים עסקו בהגהות הרי"ף, וכבר הזכרנו את האמור כאן, לעיל סעיף ד, עמ' 386. ידיעה מענינת נוספת היא על ספר הרי"ף שהוגה ע"י בני משפחת צרפתי. אין בידנו פרטים על ספר זה, וניתן לשער השערות שונות על טיבו, ולפיכך איני מתעכב עליו.

121 ראה לעיל באות הקודמת, על מגיהים שונים בשאלוניקי.

122 ר' תם הגיה גם את תשובות הרא"ש והריב"ש, כמוזכר בתשובותיו סי' קפב, קפג. אמנם אין לדעת אם ההגהות חללו היו כתובות בגליון. יש לציין, כי בסי' קפג פותחות כמה תגהות במלה: הגהה, אבל גם מלשון זה אין ראיה. ראה לקמן הערה 126, על ר' יוסף אישקפה.

יש לשים לב, כי בדרך אגב אתה שומע מדברי ר' בנימין על ההשפעה שהיתה להגהות רש"ל ולהגהות בעל אות אמת על פעולותיו, שהרי הוא כותב כי נהג בדרכם. כפי שכתבנו לעיל, פרק תשיעי, עמ' 312, נדפסו הגהות רש"ל לראשונה בשנת שמ"ב. וכבר בשנים שמ"ג-שמ"ה הן נדפסו בתלמוד שנדפס בקושטא (שם, עמ' 316). על יסוד זאת כתבנו שם שזו הוכחה על התקבלותן, ואתה רואה אישור לכך גם בדברי ר' בנימין. גם בצד הטכני הושפע ר' בנימין על ידן, שהרי כך כתב בהמשך דבריו: "והוכרחתי לדרוך בהגהות אלו דרך הרבנים הקדמונים רש"ל [כצ"ל] ז"ל ובעל אות אמת¹²³ להציי"ג] ההגהות בראשי תיבות, ולבלתי היות דברינו כספר החתום אפרשם".

ר' בנימין כתב בסוף הקדמתו: "ואשר זכני להשלים אותם, כן יזכני להשלים יתר הספרים הנזכרים לפארו להשלים ספר הרי"ף והגהת ספרי ומכלתא, והנם טמונים בתוך אהלי". שמענו כאן על ספרים מוגהים נוספים שהיה בדעתו להדפיסם, אלא שלא עלה הדבר בידו. אבל בספר תמים דעים עצמו, לאחר ספר כללי שמואל, מצאנו הגהות נוספות על כל ספרא¹²⁴ ועל אבות דר' נתן. בסופן נאמר:¹²⁵

אני הצעיר תם ן' יחייא בלא"א החכם השלם הרופא המוכהק כמהר"ר גדליה זלה"ה הגהתי הבכא הזאת של אבות דר' נתן מספר כתיבת יד ישן נושן, והשלמתי ההגהה בשלהי אלול שנת נרננה [= שנ"ה] לה' ותודות ותושבחו' לשמו הגדול אכ"ר.

ספר תמת ישירים נותן לנו אפוא תמונה מסוימת על פעולת משפחת יחייא בענייני הגהת ספרים, ונראה שהם הגיהו גם ספרים נוספים, אלא שספרים אלה לא הגיעו לידנו.

(ג) הגהות לטור

בפרק תשיעי ראינו כי חכמי האשכנזים מיעטו לכתוב הגהות לאחר המצאת הדפוס. אם עשו כן, הרי שהגיהו בעיקר את התלמוד הבבלי ואת ספר הטור. ההגהות על ספר הטור נכתבו, בדרך כלל, בלא להתחשב בספר הבית יוסף. כלומר, הדחיפה לכתיבת ההגהות לא נבעה מפרסום ספר בית יוסף, אלא מפרסומו בדפוס של ספר הטור. ברם, אצל חכמי הספרדים המצב שונה. הדחף העיקרי לכתיבת ההגהות הוא דווקא ספר בית יוסף. ההגהות כוללות, בדרך כלל, תיקוני נוסח וציונים והרחבות למקורות שהוכאו בספר בית יוסף. בנוסף לכך יש בהן גם דיונים בדבריו, ואף השגות על דעתו. חלק מהמגיהים כתבו את דבריהם בגליון הספר, וחלק כתבו את דבריהם כחיבור עצמאי.¹²⁶

123 גם כאן וגם לעיל הקדים ר' בנימין את רש"ל לבעל אות אמת. אפשר משום שרש"ל כתב את הגהותיו על התלמוד, ויש לו אפוא זכות הקדימה. אפשר גם משום שרש"ל כבר נפטר, ואולי בעל אות אמת עדיין בחיים. ואפשר שאין לייחס לסדר כל משמעות.

124 והן לר' סולימן אוחנה, ראה המצוין לעיל בהערה 71. רק ההגהות לאבות דר"נ הן של ר' תם.

125 צילום העמוד האחרון של הספר נמצא לקמן בעמ' 398.

126 יש לציין כי בין החכמים שחיבורם הוא עצמאי, היה מי שפתח את דבריו בביטוי הגהה. כך הדבר בחיבורו של ר' יוסף אישקפה, ראש יוסף, על טור או"ח וח"מ, איזמיר, תי"ח-תי"ט.

סקירה נרחבת על ספרות זו, בין שנדפסה ובין שנשארה בכתב יד, כתב מ' בניהו.¹²⁷ מסקירתו עולה כי החכמים-המגיהים הם מצפת, שאלוניקי, קושטא.¹²⁸ עוד מתברר, כי חלק חושן משפט, הוא החלק שהוגה יותר משאר החלקים, בעיקר ע"י חכמי שאלוניקי, וכנראה סיבת הדבר היא חיי המסחר שהיו בה.

127 'ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה', אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' קי-קלח. וחזר וכפל חלק מדבריו גם בספר יוסף בחירי, ירושלים, תשנ"א, עמ' שמח-שסד. ושילש חלק מדבריו גם בספר חכמי שאלוניקי מפרשי הטור ובית יוסף חושן המשפט, חלק ראשון, ר' שמואל חזון, בני שמואל, ירושלים, תשנ"ב, מבוא, עמ' ה-כד. בעמ' טז-יז, התייחס בניהו לביאור תלמיד ר' שמואל גאון שנדפס באותו ספר, עמ' שצח-תפג, עם הערותיי (כאמור, מבוא זה הורם מספריו הקודמים. בניהו לא שינה משום מה, בעמ' טז-יז הערות 72-81, את ציוני העמודים כדי להתאימם עם הנדפס עתה מתוך כתב היד, אלא השאירם כפי שהיו קודם. יש בכך משום אי נוחות למעיין שיחפש לשוא את מספרי העמודים הללו בחיבור תלמיד ר' שמואל גאון). עוד אוסיף, כי במבואי שהיה אמור להיכלל שם, עמדתי גם על ההגהות שנכתבו לטור חושן משפט, אלא דא עקא שמבואי זה נשמט, ואין לפני המעיין אלא רק האמור בתחתית עמ' שצה. לפיכך אל יתמה המעיין על הפנייתו למבוא, בעמ' תד הערה 29, תה הערה 34, תמה הערה 207, תסח הערה 81, ואין לפניו מאומה. חלק ממבואי נתפרסם במאמרי 'פירוש על טור וב"י הלכות מלוה על המשכון לתלמיד ר' שמואל גאון', בספר הזכחן למרן הגר"י פתקל, ירושלים, תשנ"ב, עמ' שכט-שלב.

128 ניתן להוסיף על דבריו עוד מקום, והיא העיר בילוגראדו. בקובץ בית אהרן וישראל, שנה ו גליון ד (לד), תשנ"א, עמ' ז-יט, נתפרסמו ההגהות של ר' שמחה הכהן פרידמאן, אב"ד בילוגראדו, על טור חושן משפט שהיה ברשותו. המחבר פעל בערך בשנים שפ"ד-תכ"ח, ונודע בספרו שמות על גיטין, ויניציאה, תי"ז.

דעה יושבן כה סבה טעם

הוא אידיה דהוה הענין המפורסם הישן וכן
הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.

הוא חלקו של דעה זו והוא המפורסם הישן
ממנו הסברה.